The Department of Public Instruction, Bombay.

DANDIN'S KĀVYĀDARŚA

PARICHCHHEDA II

EDITED WITH A NEW

SANSKRIT COMMENTARY AND ENGLISH NOTES

BY

S. K. BELVALKAR, M. A., Ph. D.,
PROFESSOR OF SANSKRIT,
Deccan College Poona.

RANGACHARYA B. RADDI,
SHASTRI, VIDYABHUSHANA,
Sanskrit Teacher, Poona.

PART SECOND, FIRST HALF

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXXV

1920

The Department of Public Instruction, Bombay.

DANDIN'S KĀVYĀDARŚA

PARICHCHHEDA II

EDITED WITH A NEW

SANSKRIT COMMENTARY AND ENGLISH NOTES

BY

S. K. BELVALKAR, M. A., Ph. D.,
PROFESSOR OF SANSKRIT,
Deccan College, Poona.

RANGACHARYA B. RADDI,
SHASTRI, VIDYABHUSHANA,
Sanskrit Teacher, Poona.

PART SECOND, FIRST HALF

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXXV

1920

Price One Rupee and Eight Annas.

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकरान् धर्मान्

प्रथमपरिच्छेदे शब्दार्थौ इदमार्गोपदर्शितं धर्मिभूतं काव्यशरीरं प्रद- इदानीं तद्धर्मानलङ्कारान् निर्दिदिक्षुः अलङ्कारसामान्यलक्षणमाह काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलि इत्युक्तस्वरूपस्य शोभा मनोहरता तस्याः कर्तॄन् सम्पादकान् तान् । धर्मान् अनुप्रासोपमादीन् । अलङ्कारान् प्रचक्षते अलङ्कारनाम्ना व्यवहरन्ति प्राचः साहित्यकोविदा इति शेषः । यथा लावण्यमनोहरस्य शरीरस्य हारादयो अलङ्कारा शोभातिशयं जनयन्ति तथा श्लेषप्रसादादिगुणोपस्कृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलिरूपस्य स्वर्णार्थप्रतिपादकस्य काव्यस्य अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा शोभा परिवर्धयन्ति । अनेन—एते अलंकारा—शब्दार्थगता—इति आचार्यदण्डिनो मतमवगन्तव्यम् । भरतेनापि (XVI 41), काव्यस्यैते ह्यलङ्काराश्चत्वारः परिकीर्तिताः । इत्यनेन ते काव्यधर्मत्वेन स्वीकृता सन्ति । भामहोऽपि -इति वाचामलङ्कारा पर्यवार्न्यसंहृता । इत्युपक्रमे (III 4) गिरामलंकारविधि सविस्तरं स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः । इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे प्रथयन् (III 57) शब्दार्थगतत्वमेव तेषां दर्शयति । वामनादयोऽपि इममेव पक्षमनुसरन्ति । तदुक्तं वामनेन (III 1 1–2)- काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः इति । अत्र प्रमाणत्वेन प्राचीनश्लोकावपि अवतारयति

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः ॥
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥

इति । अत्र पद्यद्वयेन अलङ्काराणां सगुणकाव्यस्य शोभाकरत्वं दर्शितम् ...वर्जितायन्तु गुणाभावे अलङ्काराणां वैयर्थ्यं प्रोक्तम् । तत्र काव्यशोभासम्पादकाः गुणा नित्याः अलङ्कारास्त्वनित्या इति अग्रिमेण (III 1 3) पूर्वेति

नलंकारान् प्रचक्षते ।

इति सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालंकारयोः प्रभेदः यद्गुणा..
तैर्विनाकाव्यशोभानुपपत्तेः। [illegible]
कथिताः । वामनेन ते नित्या इत्यनेन स एवार्थः पर्यायेण [illegible]
रीतिरात्मा काव्यस्य इति काव्ये रीतेः प्राधान्यस्वीकारेपि तस्या [illegible]
दायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणार्धीनत्वं स्पष्टमेव । एवं च प्राणा [illegible]
स्मृताः इति आचार्यदण्डिनः सिद्धान्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति
यता वामनेन भङ्ग्यन्तरेण स्वीकारो दर्शितः । एवं [illegible]
भृतीनां गुणालंकारविषये ऐकमत्यमेव दृश्यते । [illegible]
[illegible]नाः माधुर्यौजःप्रसादाख्यान् गुणान् रसस्याङ्गभूतान् [illegible]
शब्दार्थयोरङ्गभूतान् कल्पयन्ति । तदुक्तं प्रकाशे (viii.66–67)

> ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
> उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
> उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
> हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥
> माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश । इति ।

प्रतिपादितं च माधुर्यौजःप्रसादाख्या रसस्य गुणाः । हारादिवत् ..
[illegible] अङ्गिनो रसस्य
[illegible] इति । आश्रयभेदाच्च गुणालंकारयोर्भेदः इति
ओजस्वी प्रबन्ध मधुरा वर्णा इत्यादिव्यवहारस्तु आकारोस्य शू[illegible]
इतिवत् औपचारिक ॥ तत्र तावद्विचारणे । मधुरो रसः इति स.
[illegible] माधुर्यादीनां गुणत्व
[illegible] तादृशगुणविशेषादयस्त्व
[illegible]
[illegible] । यत्र सन्दर्भे
माधुर्यौजःप्रसादाख्या गुणा [illegible] न कुत्रचिदुपलभ्यते
[illegible] गुणालंकारयोरपि यत् तादृश
[illegible] । [illegible] आम्नायपरम्परायां [illegible]
[illegible] । [illegible] । सा च व्यक्तता [illegible]

ते चायापि विकल्पन्ते

५४दिधर्मस्वरूपा एव । अतः सिद्धं श्लेषादीनां गुणत्वं शब्दार्थगतत्वं च ।
तथैव स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशोभाजननत्वमलंकाराणामित्यपि न
विचारक्षमं तेषां यतः । यतो नीरसे सकलालंकारिकैः काव्यतया स्वीकृ-
५७ते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे चित्रे च उपमादीनामनलंकारतापत्तेः ।
स्वीकृतं हि तत्र तैरुपमादीनामलंकारत्वम् । तथाहि (का.प्र. iv.40)—

वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ [व्यञ्जकः] द्वादशात्मकः ॥ इति ।

६१तथा—शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने
(i.5) चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम् इति । अष्टमोल्लासेपि यत्र तु नास्ति रसः
६२तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिन. इत्यादिना प्रबन्धेन तेनैव कथितमस्ति ।
ननु रसोपकारयोग्यत्वमलंकार इति तल्लक्षणमस्तु । तेन नीरसस्थले नाव्या-
प्तिः इति चेन्न । योग्यतायाः निर्वचनस्याशक्यत्वात् तादृशानुगमकधर्मेण
६६लक्षणविधानस्यायुक्तत्वात् । जगन्नाथेनापि गुणानां शब्दार्थरसत्रितयग-
तत्वं स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्वं खण्डितम् । तद्यथा(P.54f)- येषां माधु-
र्यौज प्रसादाः रसमात्रधर्मतया उक्ताः तेषां रसधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्ष
६९मेवेति चेन्न । दाहादेः कार्यात् अनलगतस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नत-
यानुभवः तथा द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्यः रसकार्येभ्यः अन्येषां रसगतगुणानां
अननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणताव-
७२च्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारण
तोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशान्तानां माधुर्यत्वेन द्रुति
कारणत्वं प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न
७५वाच्यम् । येन मधुरतारतम्यं गुणानां द्रुत्यादितारतम्यस्य प्रयोजक
तयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन कारणतया गौरवाभावात् । इत्थं च प्राति
स्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं च आत्मनो निर्गुणतया आत्म
७८स्वरूपगुणत्वं माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एवं तदुपाधिस्थायित्वादिगुणवत्त्वमपि ।
मानाभावात् । गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ शृङ्गारो
मधुर इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत् एवं तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्तिप्रयो
८१जकत्व प्रयोजकतासम्बन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यमस्तु । यद्वा

कृत्स्नाम् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥१॥

किंतु बीजं विकल्पानां

वानिगन्तोण्णेनिस्तरहारस्त अतः । प्रणीतानां च अलङ्कारिक शब्दार्थस्मरणनागनमेव प्राप्तम् । अतो न स्याद्यागार्द्धिमति । ८४न शब्दार्थयोरपि माधुर्यादिदृशम्य सत्ताद्गुणयोगे तै। कल्याः । तु मादृशाः इति ॥ यस्य नु एतेन यद्गुणाना स्मरणं विनाक्षमम् । ते शब्दार्थस्मरणागता एतेति ज्ञेयम । आनं ८८ण्डिप्रभृतयः प्राचीनाः स्माना स्मरकृद्गागतैव काव्यशोभा मन्यन्ते । तथा च गुणं गुणान्तरस्थानीतिस्यात माधुर्यादयो गुणा नामिति तेषा गच्छन्ति । अस्येषा मुःमतिनागस्ता प्रकृतमनुसरम ९०अलंकारणा एव काव्यशोभाकरधर्मरूप सामान्यलक्षणमभिधाय तदु स्थानां विशिष्टालंकाराणामानन्त्यं विनिश्चय तद्विनिने स्वस्वामल विनयेन प्रकटयति ते चेति। ते अलंकारा अद्यापि विकल्प्यन्ते किं ९२घकल्पनाभि नवनवा उद्भाव्यन्ते कविभिरिति शेष । अत कः पण्डित तान् अलंकारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन वक्ष्यति निरूपयिष्यति । कोपि विवेक्तु प्रभविष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगेण न पू ९३केनापि निरूपिता नाधुनापि कश्चिन्निरूपयति न चाग्रे कोपि निरूपयेत् इति साकल्येन कालत्रयेपि ते निरूपयितुमशक्या इति सूचितम् । मेधावि कल्पनाया अविरामात् कल्पनोपजीविनोऽलङ्कारस्याप्यविराम । अत इय ९४त्तया तेषां निरूपणं दुःशकमिति भाव ॥ १ ॥

अलंकाराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णन परित्याज्यमिति चेन्न । प्राचीनै बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कथ्यन्ते इति निवे २यति -किन्त्विति। विकल्पाना अर्वाचीनै कल्पिताना अलंकारविशेषाण पूर्वाचार्यै भरतादिभि बीज सामान्यत सर्वत्र वर्तमान मूल प्रदर्शितं कथितम् । यथा नवीनै उद्भाविताना उपमाभेदाना बीजं— ६उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया । इत्येव केवल उपमालक्षण (xvi 42) विदधता भरतेन कथितम । अग्रे दर्शिनास्तु वाक्यार्थोपम सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अद्भुतोपमा विपर्ययोपमा संशयोपम ... मालोपमा विक्रियोपमा इत्याद्य प्रभेदा अन्यै. कल्पिता

पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

तदेव प्रतिसंस्कर्तु-

मन्ति । अत्र सर्वत्र बीजभूतमौपम्यं वर्तते एव । अयमुपमालंकारप्रपञ्चो दर्शित.। एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एवमेव औपम्यमूलकोऽलंकारान्तरविस्तारोऽपि दृश्यते । तदुक्तं वामनेन (iv. 3. 1)—प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इति । तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदोपसंग्राह्या अलंकारा दर्शिताः तट्टीकाकारेण च ते श्लोकैरेवं निबद्धाः । यथा—

प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।
प्रतिवस्तु समासोक्तिरथाप्रस्तुतशंसनम् ॥
अपह्नुती रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः ।
उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च सन्देह सविरोधकः ॥
विभावनानन्वयः स्यादुपमेयोपमा मत· ।
परिवृत्ति. क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥
अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्तत परम् ।
विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः ॥
स्यात् तुल्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः
अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा ।
उत्प्रेक्षावयवश्चेति विज्ञेयोऽलंकृतिक्रम· ॥ इति ।

भरतमुनिना तु (xvi. 41)—

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
काव्यस्यैते ह्यलङ्काराश्चत्वार परिकीर्तिता· ॥

इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम् । एतद्विस्तारो भामहादिभि प्रदर्शितस्तत एव बोद्धव्यः । प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम् । यतो निश्चयोक्त्यादीनां नवीनतरैरुद्भावितानां केषांचिदलङ्काराणां सामान्यलक्षणरूपबीजस्य प्राचीनैरकथनात् ॥ तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पमूलभूतं बीजं

ii. 2—प्रकल्पितम् for प्रदर्शितम् Y, Rn;—परिसंस्कर्तुं for प्रतिसंस्कर्तुं J, P, B, Ce, R.

इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

पञ्चत्रिंशत्संख्याकाः वाचाम् वाक्यानाम् अलंकाराः पूर्वसूरिभिः दर्शि यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयाकरणानुमतं त त्म्यमङ्गीकृत्योक्तं वाचामिति । पूर्वसूरिभिः इत्यनेन संप्रदायाग तानेव विवृणोमि न तु निश्चयोहेमादीन चीनकरिकल्पितपद न्यान् कानपि विशिनष्मि तादृशवैचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरक तेषामानन्त्यापत्तेरिति भाव ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुसारेण अलंकारान् लक्षयति—नानावस्थमिति सा अलंकारेषु प्रथिता आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा अलंकृतिः स्वभावो जातिः इति च नामद्वयवती वर्तते इति शेषः । तल्लक्षणं तु नानावस्थ त्यादि । पदार्थानाम् स्थावरजङ्गमानाम् नानावस्थम् जातिगुणक्रियाद्र शेन विविधप्रकारम् रूपम् स्वरूपविशेषम् असाधारणधर्मं साक्षात् अ जेन विवृण्वती दर्शयन्ती अथवा साक्षात् विवृण्वती सूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष प्रत्यक्षमिव दर्शयन्ती सा जातिरिति संबन्धः । एवं च वस्तुनः यथा स्वरूपस्फुटीकरणसमर्थमसाधारणधर्मवर्णनं स्वभावोक्तिः इति ल संपन्नम् । अत्र सर्वत्र अलंकारेषु काव्यशोभाकरत्वरूपं साधारणल प्राप्तं चमत्कृतिहेतुत्वमपेक्ष्यते एव । तेन च

दीर्घपुच्छश्चतुष्पाद ककुद्मालम्बकम्बल ।
गोरपत्य बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन स ॥

इत्यादौ नायमलंकार । अत्र कश्चित् नानावस्थमित्यनेन एका वस्तुरूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नालंकारता यथा—अ दमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बर्हिण । इत्यत्र नर्तनमात्रं वर्णितमि नात्र स्वभावोक्तिरित्याहु । प्रकाशकारस्तु—स्वभावोक्तिस्तु डिम्भा स्वक्रियारूपवर्णनम् इति लक्षण विधाय (x 111) रूपवत् क्रि वर्णनमपि स्वभावोक्तिमाह । भोजस्तु अर्थव्यक्ति स्वरूपस्य सा कथनमुच्यते । इति (1 ४।) अर्थव्यक्तिम् अर्थगुणमाह । अनया

---

ii 7—निर्दिष्टा for दर्शिता N, स्मर्यन्ते R, V, M, J,

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥
तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।
त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥
कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।

स्वभावोक्तेः सांकर्यपरिहाराय सार्वकालिकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनम् अर्थव्यक्तिगुणः आगन्तुकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनं स्वभावोक्तिरलंकारः इति निरदिशत् (iii. 5) यथा—

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
नायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।
नित्यमागन्तुकं चेति द्विविधं तदुदाहृतम् ॥

इति प्रपञ्चितमस्ति । आचार्यो दण्डी तु—अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य इति तां शब्दगुणत्वेनैव स्वीचकार । अतस्तन्मते उपर्युक्तं सार्वकालिकागन्तुकोभयरूपं पदार्थस्वरूपवर्णनं स्वभावोक्तेरेव विषयः इति ध्येयम् ॥ ८ ॥

जात्यादिचतुष्टयरूपां स्वभावोक्तिं क्रमेण उदाहरति—तुण्डैरिति । आताम्रकुटिलैः आताम्राणि ईषल्लोहितानि कुटिलानि वक्राणि च तैः तुण्डैः मुखैः उपलक्षिताः इत्थंभूतलक्षणे इति तृतीया । एवमग्रेऽपि । हरितकोमलैः हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाः सुकुमाराः तैः पक्षैः गरुद्भिः । त्रिवर्णराजिभिः त्रयो वर्णाः नीलरक्तधूसराः तेषां राजयः रेखाः यत्र तैः कण्ठैः ग्रीवाभिः । एते अग्रे वर्तमानाः शुकाः कीराः मञ्जुगिरः मधुरप्रलापिनः वर्तन्ते इति शेषः । अत्र तुण्डादीनां ताम्रत्वादिकः सर्वशुकजातिधर्मः तेन जात्युदाहरणमेतत् ॥ ९ ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—कलेति । कलक्वणितगर्भेण कलम् अव्यक्तमधुरं यत् क्वणितं मञ्जुलध्वनिः स गर्भे अन्तः यस्य तेन कण्ठेन उपलक्षितः । आघूर्णितेक्षणः आघूर्णिते प्रेम्णा प्रियामुखमभितः सञ्चा

ll. 9—अमी for एते ()

पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १०

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

[illegible] मनो येन स । रिरंसुः रन्तुमिच्छुः पारावतः कल[illegible] परिभ्रम्य [illegible] निवार्य अथवा परितार्य सर्वतो[illegible] [illegible] चुम्बति तस्याः [illegible] करोति । अत्र कलक्वणित[illegible] [illegible] पारावतचुम्बनक्रियाया इति क्रियास्वभावोक्तिरियम् ॥

गुणस्य स्वभावोक्तिमुदाहरति — बध्नन्निति । एष अनुभूयमान[illegible] [illegible] प्रियास्पर्शः अङ्गेषु गात्रेषु रोमाञ्चम् रोमहर्षणम् बध्नन् [illegible] [illegible] मनसि निर्वृतिं परमानन्दम् कुर्वन् मनसः नेत्रे आमीलयन् [illegible] [illegible] निमीलयन् प्रवर्तते प्रवर्तमानः । अत्र प्रियास्पर्श [illegible] [illegible] गुणस्य [illegible] स्वभावोक्तिः । भीमसेनेन स्वभावोक्ते — [illegible] [illegible] (॥ ४) इति हेतुः [illegible] [illegible] । अत्र रोमाञ्च [illegible] प्रियास्पर्शानु[illegible] [illegible] इति च तेन [illegible]
[illegible] ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।
शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

यथाकथंचित्

जटाभि: जटिलकेशपाशैः उपलक्षित. एतादृक् वृषध्वजः वृषः वृषभः ध्वजः केतुचिह्नं यस्य स आविरासीत् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठेकालत्वादयः सर्वेऽपि धर्माः शिवरूपद्रव्यगताः इति द्रव्यस्वभावोक्तिरियम् । वृषध्वजशब्दो यादृच्छिकः शिवसंज्ञायां सङ्केतितः संज्ञासंज्ञिनोरभेदाद्द्रव्यगतेयं स्वभावोक्तिः ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्यं च जातिक्रियागुणद्रव्याणि तेषां स्वभावः नैसर्गिकस्वरूपं तस्य आख्यानं मनोहरतया कथनम् ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् स्वभावोक्तिरलंकारो भवति इति भावः । अत्र द्रव्यपदं वैयाकरणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकम् न तु नैयायिकपरिभाषितपृथिव्यादिवाचकम् तेषां जातिपदेन संग्रहात् । अस्यैव स्वभावाख्यानस्यैव शास्त्रेषु पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु न्यायव्याकरणवेदान्तादिशास्त्रेषु साम्राज्यम् प्राधान्यम् । सर्वाण्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिर्णयायैव प्रवृत्तानि अतः स्वभावाख्यानं सर्वत्र वर्तते इति भावः । एवकारेण अलंकारान्तराणां न एतादृक् शास्त्रेषु उपयोग इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतत् स्वभावाख्यानम् ईप्सितम् कविभि अलंकारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया आदृतम् सर्वेषु अलंकारेषु एतदेव विराजते इति भाव ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमां निरूपयति यथेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्व सामर्थ्य तच्च वृत्तित्व शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेन बोधकत्वसम्बन्धेन ज्ञेयम् । केचित् यत्र वैचित्र्यं । इदं तु विषयमसर्मा विषयश्च प्रतिपाद्यरूप इत्याहु । यथाकथंचित् येनकेनचित् प्रकारेण गुणक्रियाद्रव्यवर्तिनीति भाव । उद्भूतम् प्राधान्येन स्फुट सादृश्यम् साम्यम प्रतीयते अभिधालक्षणव्यञ्जनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति सा उपमा ननु सादृश[illegible] ।

साहश्यं यत्रोद्भूतं

विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्त्रीत्वम् । तथा च ... चमत्कारजनकं साहश्यमुपमेति फलितम् । चमत्काराजनकं नोपमालंकारः यथा गौरिव गवयः घट इव घटः पदार्थः ... वद्दधिवच्चैव पिष्टवत् कुट्टवत् तथा । राजन् तव यशो भाति ... सर्वालंकारसमानम् तेन गोसदृशो गवयः इति नोपमा गौर्वाहीकः न रूपकम् स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति न संदेहः इदं रजतम् इति ... मान् नायं सर्पः इति नापह्नुतिः पीनो देवदत्तो दिवा न ... न पर्यायोक्तम् पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् सोयं देवदत्तः इ... स्मरणम् तस्थस्थमिषां तातंतामः इति न यथासंख्यम् पुत्रेण आगतः पिता इति न सहोक्तिः तेन विना गतः इति न विनोक्तिः धावति इति न श्लेषः इत्याद्यूहनीयम् इति चित्रमीमांसायां (p. ... अप्पयदीक्षिताः । उक्तं हि रसगङ्गाधरे (p.157) साहश्यं सुन्दरं ... पस्कारकं उपमालंकृतिरिति । व्याख्यातं च सुन्दरमिति ... सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिश्चानन्दविशेषः इति ॥ तद्... प्रपञ्चो विस्तरः अयं वक्ष्यमाणप्रकारकः प्रदर्श्यते निदर्श्यते । ... मालंकारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो धर्मः ... चकश्चेति । तत्र साहश्यप्रतियोगि उपमानम् । साहश्यानुयोगि ... उपमाने उपमेये चोभयत्र सगतो धर्मः साधारणो धर्मः । ... कश्च इवादिशब्दः । परे तु यस्य धर्मस्य संबन्धात् येन सह ... स साधारणो धर्मः । तदुपमानम् । तच्चोपमेयम् । इति साधारणधर्म... उपमानोपमेयपदानि विवृण्वन्ति । यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञ... इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धेन तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमु... मीयते इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुखमुपमेयम् इ... शब्दश्च उपमावाचकः इत्युपमालंकारः । एते च उपमानादयः पदार्थ... क्वचित् सन्तः क्वचिदसन्तः क्वचिदुपात्ताः क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्य... गम्या भवन्ति । अत एव त्वयि कोपायमानानि सुधाशाविष पाव... इत्यत्र सुधांशोः पावकस्यासतोपि उपमानत्वसिद्धिः । तत्र उपात्ता... पूर्णचित्रस्थलप्रकाशः साहश्यात् संपूर्णोपमालंकारो यथा हर्मीव भव...

प्रतीयते ।

कीर्तिः इत्यत्र धवलत्वगुणेन सन्निकृष्टमिवमायाति वधूर्गजवधूरिव
३६इत्यत्र गमनक्रियया आकाशः कलशतेन्यर्थ दिवसद्विभुभूषणः इत्यत्र
विभुरूपद्वन्द्वेन । अनुगामिनां यथा—

मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥ इति ।

४०अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां प्रसिद्धसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्मा नोपात्ताः
ते सामर्थ्यादेव ज्ञायन्ते ॥ उद्धृतम् प्राधान्येन स्फुटम् । तेन यत्र वैचि-
४२त्र्यान्तरनिर्मितसादृश्यवैचित्र्यं तत्र नोपमालंकारः । तथा च रूपकादि-
स्थले ताद्रूप्याद्यभिप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्कु-
क्षिनिर्लीनमिवोपमावैचित्र्यं न तादृशं चमत्कारं दर्शयति इति न तत्रो-
४५पमालंकारप्रसक्तिः । एवमेव व्यतिरेकालंकारेपि तत्र भेदप्रतीतिवैचि-
त्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य तिरोधानात् । अङ्गाङ्गिभावसंकरे तु
सादृश्यजन्यवैचित्र्यं नान्येन तिरोधीयते । परं काव्यार्थालोचनया प्रधान-
४८निर्वाहकत्वेन तदङ्गत्वेन प्रतीयते ॥ सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः इति वै-
याकरणमीमांसकादयः । साधर्म्यमिति नैयायिकादयः । साधर्म्यमुप-
माभेदे इति प्रकाशकारः । साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरेकधर्मसं-
५१बन्धः समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य संबन्धाभिधायकत्वात् ।
तदुक्तं भर्तृहरिणा—कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति ।
एकत्वं हि धर्माणां क्वचिद्वस्तुनः अभिन्नत्वं क्वचिदेकजातीयत्वम् क्वचि-
५४देकशब्दप्रतिपाद्यत्व क्वचिदेकधर्मत्वं चेति चतुर्विधम् । तत्र गुणक्रिया-
यदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमम् तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वा-
त् । द्रव्यसामान्यादीनां साधर्म्यत्वे द्वितीयम् । एकजातीयत्वं च एक-
५७जातित्वम् । एकशब्दप्रतिपाद्यत्व श्लिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मे ज्ञेयम् । तत्र
शब्दश्लेषे सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव इत्यादि ।
अत्र सकलकलम् इत्यस्य कलकलसहितं सम्पूर्णकलायुतं चेत्यर्थ । बिम्बा-
६०नुबिम्बितायामेकधर्मवत्त्वम् यथा—

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

उपमा नाम सा तस्याः

अत्र इमश्रुलत्वसरत्वाव्यासत्वयोः धर्मयोः ५५ ... देकत्वम् । आचार्यदण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । ए स्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य अनन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारात् तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि एतन्मते उपमैव । अतस्त सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापेक्ष्यते । तत्र इवादिप्र योगे वाच्यम् तदप्रयोगे क्वचिल्लक्ष्यम् क्वचिद्वाक्येन व्यङ्ग्यम् ज्ञेयम् ॥ अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः । च इव मुखं आह्लादकम् इत्यत्र आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लाद मुखमेयं मुखमिति बोधः । अत एव इवादिसमभिव्याहारे उपमान पमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबन्धश्च क्वचि शेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकम् इत्यादौ क्वचिद्विशेष्यत यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयति । अत्र उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभि उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः । अतोऽत्रापि तयोः समानविभ कत्वैव । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम् । इत्यादि तु अप प्येव । समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको कर्तृक आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोप मेययोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाक्यनिरूपे सम नविभक्तिकत्वेति तत्र व्याकरणशास्त्रे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गज गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । यत्र गज इव शूरः सम रभूमिं गच्छति इत्यादौ उपमानगजक ... गमनकर्मकगमनाभिन्नमुपमेयशू कर्तृकसमरकर्मक गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विशेषण उपमा... ... धीः । व्याघ्र इव न शूरः पुरुषः न गच्छ इत्यादौ उपमानव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरस्या साधारणधर्मस्योद्देश्यतया उपमोद्दिष्टत्वात् धीः । अत एव भेदाभे ... उपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोरन्तरेण भेदः तथापि साध साधर्म्यवैशिष्ट्यसंबन्धेन बोध्या इति मञ्जूषायां नागेशः । वि स्तु रसगङ्गाधरे द्रष्टव्यम् ॥ उपमायाः ... ... बोध्यम् ... विपर्यासात्मनम् यथा (p. 3)—

सपञ्चोयं प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

[१]चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभङ्गभेदेनानेकालंकारत्वं भजते। तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमा। मुखं मुखमिव इत्यनन्वय। मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम्। [४]चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि इति स्मरणम्। मुखमेव चन्द्रः इति रूपकम्। मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति इति परिणाम। किमिदं मुखमुताहो चन्द्रः इति सन्देहः। चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति इति भ्रान्तिमान्। चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ते इत्युल्लेखः। चन्द्रोयं न मुखम् इत्यपह्नवः। नूनं चन्द्रः इत्युत्प्रेक्षा। चन्द्रोयम् इत्यतिशयोक्तिः। मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति [२]तुल्ययोगिता। निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति इति दीपकम्। त्वन्मुखे एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तूपमा। दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम् इति दृष्टान्तः। मुखं चन्द्रश्रियम् बिभर्ति इति निदर्शना। निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते इति व्यतिरेकः। त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यति इति सहोक्तिः। मुख नेत्राङ्कुरचिर स्मितज्योत्स्नोपशोभितम इति समासोक्तिः। मुख सदृशं वक्त्रं हरिणाहितमालिना इति श्लेष। अञ्जेन प्रभ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा। मुखस्य [illegible]तश्चन्द्रो नि[illegible]

नदिद चित्र [illegible] प्रमजानाति [illegible]पमाज्ञानात्।
ज्ञात भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदमहिता सा ॥ इति।

नदीश्वरोपि—

अलंकारशिरोरत्न सर्वस्व काव्यसम्पदाम्।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

[illegible]ना प्रशमति ॥ १४ ॥

[illegible] निदश्यते for प्रदश्यते [illegible]

काव्यादर्श]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे सुन्दरि तव करतलं पाणितलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलोहितम् । अम्भोरुहमिवेति समस्तम् इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् । अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तन्न । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहपदस्य करतलरूपकसामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः षष्ठ्यापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणेव करतलेन शोभसे इत्यादौ समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेऽपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोः इति । इति चेन्नैतद्रुचिरम् । एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अथ केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण तस्य समस्तैकपदैकदेशत्वात् । तदनन्तरं प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव । अत एव धर्मसाम्यप्रतीति तयैव च वैचित्र्यमिति साधारणधर्मसम्बन्धे विषये आहुः । तन्नैतद्रुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् तेनोपमानोपमेययोः सादृश्यं सम्यगेव स द्योतयति इति ज्ञेयम् । अत्र च यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यदप्युपमानविशेषणान्येव स्यादिति प्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभिर्विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसरामः ॥ इति एवं साधारणधर्मस्थले धर्मेण धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अ-हेतुमाह साधर्म्येति साधारणधर्मकेन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य अ-न्वयस्य प्रदर्शनात् वर्णनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

समन्वय प्रदर्शितेति द्वौर्तौ । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां
[10]चतुर्णामपि प्रयोगात्त्व पूर्णेयमुपमा । चतुर्षु मध्येषु कस्यचिदनुपादाने
लुप्तोपमेति ज्ञेयम् । एतद्वैलक्षण्यमवधेयानामेव प्राचीनमतेऽस्यानुपल-
म्भात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेवानुसरति । धर्मवस्तूपमाविषये
[11]प्रमाणमपि यथा(344 10)—

यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा ।
ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ इति ।

[12]इत्यलं पल्लवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमां दर्शयति —राजीवमिति । ते तव वक्त्रं वदनं राजीवमिव कमलमिवास्ति । नेत्रे नयने नीलोत्पले नीलकमले इव । इयं निर्दिष्ट-
[13]स्वरूपा उपमा प्रतीयमान शब्देनानुपादानाद् गम्यमान, एव केवलः
अन्यैरनुपमानोपमेयोपमावाचकानां शब्दोपात्तत्वात् इति भावः धर्मः
साधारणो धर्मः मनोज्ञत्वसौरभत्वादि यत्र सा वस्तूपमा। वस्तुनो उप-
[14]मानोपमेययोरुपादानादियं वस्तूपमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य
शब्दप्रयोगमन्तरेणापि ओपम्यप्रतीतिर्भवतीति भाव । केचित्तु प्रतीय
मानैकधर्मनिदर्शनेऽ[illegible]स्य सामान्य साधारण इति अत्र दर्शयन्ति ।
[15]इदमवधेयमत्र यत्रार्थसिद्ध तत्र तत्र वस्तूपमा भवति । तथा न सकल
वत्स पुष्पित नाग मध्यात स[illegible]विम्बमिव । इत्यादौ न वस्तूपमा ।
अत्र सकलत्वसौमित्ति समान[illegible]नपादाने न हि पुष्प[illegible]विम्बयो
[16]सादृश्य प्रसिद्धा [illegible] । इत न वस्तूपमेति अप्पय्य
दीक्षितमन्यत ॥ १६ ॥

[illegible] P. J., B. [illegible], M. J., K. प्रद [illegible]

ii. 16— इव for इव [illegible] वस्तूपमा [illegible] वस्तूपमैव [illegible]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे सुन्दरि तव करतलं पाणितलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलोहितम् । अम्भोरुहमिवेति समस्तम् इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् । अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तन्न । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहपदस्य करतलरूपकसामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः षष्ठ्यापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणेव करतलेन शोभसे इत्यादौ समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययो इति । इति चेन्नैतद्रुचिरम् । एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वय. न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण तस्य समस्तैकपददेशपदबोध्यत्वात् । तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव । अत एव धर्मसाधारण्यप्रतीति तयैव च वैचित्र्यमिति साधारणधर्मसम्बन्धे विषये आहु । पर नैतद्रुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् तेनोपमानोपमेयगत सादृश्यं सममेव स द्योतयति इति ज्ञेयम् । अपर च यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादिप्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभि. विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसराम. ॥ इति एवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थ. । अत्र हेतुमाह साक्षादिति । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूप-

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

संबन्धस्य प्रतीतेरिव धीर्ता। उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णामपि प्रयोगाच्च पूर्णेयमुपमा । चतुर्षु अङ्गेषु कस्यचिदनुपादाने लुप्तोपमेति भेदः । एतल्लक्षणमर्वाचीनानामेव प्राचीनमतेष्वनुपलम्भात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेवानुसरति । धर्मवस्तूपमाविषये प्रमाणमपीदं यथा(344. 10)—

यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा ।
ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ इति ।

इत्यलं पल्लवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमां दर्शयति—*राजीवमिति* । *ते तव वक्त्रं वदनं राजीवमिव* कमलसदृशम् । नेत्रे नयने नीलोत्पले नीलकमले इव । इयं निर्दिष्टस्वरूपा उपमा प्रतीयमान शब्देनानुपादानाद् गम्यमानः एव केवलः अन्येषामुपमानोपमेयोपमावाचकानां शब्दोपात्तत्वात् इति भावः धर्मः साधारणो धर्मः मनोज्ञत्वसौरभत्वादि यत्र सा वस्तूपमा । वस्तुनोः उपमानोपमेययोरुपादानादिव वस्तूपमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य शब्दप्रयोगमन्तरेणापि औपम्यप्रतीतिर्भवतीति भावः । केचित्तु प्रतीयमानैकधर्मेतिपदस्थैकशब्दस्य सामान्य साधारण इति अर्थं दर्शयन्ति । इदमेकधर्मत्व यथाप्रसिद्ध तत्र तत्र वस्तूपमा भवति । तथा च सकल कल्पं पुरमतःशान मर्यान सुधांशुबिम्बमिव । इत्यादौ न वस्तूपमा । अत्र सकलकलमिति समानस्यानुपादाने न हि पुरसुधांशुबिम्बयो सादृश्य प्रसिद्ध्या बद्धास्पदं भवति । इयं च प्रतिवस्तूपमेति अप्पय्य दीक्षितमन्यत ॥ १६ ॥

a. 15 प्रदर्शनात् for निदर्शनात् P, B, D, C, M, J, R. प्रदर्शनम् Rn

b. 16— इति for इव (… वस्तूपमा for वस्तूपमैव)

त्वदाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेष्यते ॥ १७ ॥

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

विपर्यासोपमामाह—त्वदाननेति। त्वदाननमिव उन्निद्रं प्रबुद्धम् अरविन्दं कमलम् अभूत् आसीत्। इति प्रसिद्धेः विपर्यासात् वैपरीत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्यासोपमा अत्रास्तीति शेषः। अयं भावः प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखादीनामेवोपमेयत्वं तदुत्कर्षविकासाय न्यस्तानां चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम् इति कविसंप्रदायसिद्धः पन्थाः। तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय विपर्यासः उपमेयोपमानभावविपर्ययः तस्माद्विपर्यासोपमा। प्रस्तुते उदाहरणे आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम्। इवान्तस्य उपमानत्वनियमात्। तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्दं तत् उपमेयतया वर्णितम् अतः विपर्यासोपमालंकारः। नव्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति। तदुक्तं कुवलयानन्दे(p. 14)—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ इति ।

उदाहरति च जगन्नाथः (p. 496)—

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।
तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥

इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह—तवाननमिति। अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणमाहात्म्य तत् शासिनी कथयित्री मेयमन्योन्योपमा। इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूप निर्दिश्यते। तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्तत्रैवेयमिति सिद्धम्। तेन च मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा

ii. 17—तवाननम् for त्वदाननम P, B, Rn;—विपर्यासोपमा तु सा for विपर्यासोपमेष्यते D;—V puts stanza 18 before stanza 17

ii. 18—त्वदाननम for तवाननम् V, M.

इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

वर्णितान्यपि नैवं भवति उपमेयनिर्णयविरूपाभावात् । अत्र धर्मोपमो-पमानोपमेयधर्मस्य न तृतीयसदृशान्तरव्यवच्छेदार्थम् । तेन न्यूनगुणेनोप-मेयेनोपमानस्य गुणाधिक्योपमानस्य कथमुत्कर्षः, इति शङ्का न कार्या । अत्र इन्दोरिव मुखाम्भोजयो प्रकृतत्वं योग्यम् अम्भो-जस्य अप्रकृतत्वं च तत्सदृशान्तरनिषेधार्थम् । प्रकृतस्य तद्विषयत्वा-देव गुणाधिक्यस्य समुच्चयो । अत एव हेमचन्द्रः इमामुपमेयोपमा-भिधानेन इत्युदाहरति (p. 247)—

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निर्जितो मन्निजास्त्र्यं कथं नु त्वा लभेमहि ॥ इति ।

निर्जितो मृगाः । अन्योन्यसदृशोऽपि—धर्मोऽपि इव पूर्णोऽधीशो धर्म इव त्वयि । इत्युभयप्रकृतत्वेनोदाहरन् । अर्वाचीनैस्तु इयमुपमेयोप-माशब्देन व्यवह्रियते । नागोजीभट्टस्तु केवलं तृतीयसदृशान्यव्यवच्छेद-मेवास्या फलं मन्यते । यथा प्रकृताप्रकृतेऽपि इयं भवतीति—

कौमुदीव भवती विभाति मे कातराक्षि भवतीव कौमुदी ।
अम्बुजेन तुलितं विलोचनं लोचनेन च तवाम्बुजं समम् ॥

इत्येतदुदाहरणं स्पष्टं भवति । अत्र आनन सदृशमिति प्रथमभङ्ग भावा नियतकुन्दान्यस्य सादृश्य इति प्रथमचरणस्य । यत्र न कविना एतदुदा-हरणं केवलमुपम ... [illegible] ... न त वा ... अत्र ... [illegible] ... भवितव्यमि त्याह ॥ १८ ॥

नियमोपमामाह ... [illegible] ... इति । इयं भवति ... [illegible] ... अन्ययोगव्य वच्छेदस्य ... [illegible] ... न भवति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरिति उपमानवाहुल्यमुपमेयस्यापरस्य ... [illegible] ... प्रवृत्तेनैव न सा न्याय्यतमा ... [illegible] ... अस्या अलङ्कारत्वं नियम ॥ १९ ॥

पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥
समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥
त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

अनियमोपमां दर्शयति—पद्ममिति । पद्मम् कमलम् । तावत् इति वाक्यालंकारे । तव मुखमन्वेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् तादृशं सुन्दरं वस्तु चन्द्रादि तत्कारि तव मुखानुकारि अस्ति चेदस्तु । इति एवं नियमाभावरूपा अनियमोपमा । नास्ति नियमः उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमा दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुखं कान्त्यैव केवलकान्त्या एव इन्दुं नान्वेति । ह्लादनाख्येन संतोषजनननाम्नेन कर्मणा क्रियया च । चशब्दः समुच्चयद्योतकः तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एतादृशवैचित्र्यविशिष्टा समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययोः समुच्चयः । ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेपि इयं ज्ञेया ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति—त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे चन्द्रमा दृश्यते । एवं मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः नान्या अन्यो भेदो न । गुणक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एवं वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणक्रियादिभिः महत्यपि भेदे किंचिद्भेदप्रदर्शनपुरःसरं नान्यो भेदः इति अभिन्नाध्यवसानेन उपमेयस्य गुणक्रियातिशयो वर्णितो भवति अतः अतिशयोपमा । अत्र इवादिसाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जना च वक्तृवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा वर्तते । नात्र

ii. 20—तत्कान्ति for तत्कारि V.

ii. 21—कान्त्यैवममुखं (!) for कान्त्यैव मुखं तव V.

इयन्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥
मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्थनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥
यदि किंचिद्भवेत् पद्ममुद्‍भ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

स्पष्टत्वनि आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतेः अभावात् । नापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादु-११पमा एव इयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा दर्शयति—मय्येवेति । अस्या प्रकृतनायिकायाः मुखश्री मुखलक्ष्मी मुखशोभासदृशशोभेति निदर्शनागर्भेयमुक्तिः । १मय्येव इति एवमकारं इन्दो विकत्थनैः श्लाघावचनैः अलम् । यत् यस्मात् सा श्री पद्मेऽपि अस्त्येव वर्तते एव इति एतादृशी वर्णना उत्प्रेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमस आत्मश्लाघायाः अतात्त्विक-२त्वेन नायकस्य चाटूक्त्या संभावनयोत्प्रेक्षितत्वेन इयमुत्प्रेक्षितोपमा । अत्र साम्य व्यञ्जनागम्यम् । एवमेवान्येऽपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

अद्भुतोपमामाह—यदीति । हे सुन्दरि यदि पद्म किंचित् मनाक् उद्‍भ्रु उन्नमितभ्रूलतं तथा विभ्रान्तलोचनं घूर्णितनयनं भवेत् तत् तर्हि ३ते तव मुखश्रियं धत्ताम प्राप्नोतु । इति असौ अद्भुतोपमा । विभ्रान्त लोचनादयो धर्मा मुखस्यैव तेषां संभावनया पद्मस्थितिकल्पनेन मुख ४सादृश्यवर्णनं चमत्कारातिशयाय भवति इत्यद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

यत्रोपमेयधर्मो भूयमाने निरोपितः ।
चमत्कारविधानाय तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकारादयस्तु एनामतिशयोक्तिमाहुः तदुक्तं प्रकाशे (p. 602)-५प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् । उदाहृतं च

शकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ इति ।

1. 2b. [illegible] for [illegible] D. [illegible] J,—तदस्याः
[illegible] for यदस्त्येव [illegible]
II. 24. [illegible] for उद्‍भ्रु [illegible] M

तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इदमत्रावधेयम् । यत्र संभावनयापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिष्पत्तिः कवेरभिप्रेता तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा प्रस्तुतोदाहरणे सुधांशुवपुषो अकलङ्कभवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्यमेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति अतो नेयमुपमा किन्तु अतिशयोक्तिः । यथा वा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥

इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्तिः ।

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

इत्यादौ तु नातिशयोक्तिः पुष्पस्य प्रवालोपहितत्वस्य संभवात् नात्र कवेरौपम्याभावप्रदर्शने यत्नः। केवलं चारुतातिप्रदर्शनायैव चेयं संभावना । अत इयं कविकल्पितोपमानतया उत्पाद्योपमेति प्राचीनैर्व्यवहृतास्ति । आचार्यदण्डिमते तु उभयत्रापि अद्भुतोपमैवेति सुधीभिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा दर्शयति—शशीति। हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि तव मुखं शशी इत्युत्प्रेक्ष्य सादृश्यादभिन्नं परिकल्प्य भ्रान्तिविषयीकृत्येत्यर्थः। अनन्तरं त्वद्विरहे शशिनं दृष्ट्वा त्वन्मुखाशया तव वदनस्पृहया त्वन्मुखमिदमेवेति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि तद्दर्शनतद्गतिर्भवामि । इत्येषा इयं मोहोपमा स्मृता कविभिरिति शेषः । मोहो भ्रान्तिः सादृश्येन इन्दौ मुखभ्रान्तिः तेन मोहोपमेति । तदुक्तमाग्नेये—

प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।
उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वचः ॥ इति ।

अत्र साम्यं व्यङ्ग्यम् । शशी इन्दुरिति प्रक्रमभङ्गोऽपि पूर्ववत् दोषायेति बोद्धव्यम् । अर्वाचीनानां मते अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा मता ॥ २५ ॥
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।

अप्पय्यदीक्षितेन (चि. मी. p. 64-5)—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।
आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥ इति ।

अत्राप्पय्यदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्श्यन्ते—

कपाले मार्जारो पय इति करांल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी सकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥

क्वचित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

मल्लक्ष्मोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्वासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

क्वचित् भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः यथा—

शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्त्रासोल्लासलीला· किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।
तल्लोपायाल्पपन्त्य. पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

इति ॥ २६ ॥

संशयोपमामाह -किमिति। अन्तः भ्रान्तौ अली यस्य एतादृशं किमेतत् पद्मम् अथवेद ते तव लोले चञ्चले ईक्षणे नयने यस्मिन् एतादृशं किं मुखम् इत्येवं विरुद्धनानार्थावगाहि मम चेत. दोलायते संशयं प्राप्नोति । इयं संशयोपमा । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्शी संशयः । अस्य च सादृश्यपर्यवसायित्वादुपमाभेदे संग्रहः । अत—

ii 25 –स्मृता for मता P, B, R Co

ii 26—कि वा for किं च N

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥
न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

भ्रान्तालित्वविलोलेक्षणत्वयोः बिम्बानुबिम्बिना तया च सादृश्यविकासः। अर्वाचीनास्तु इमां संदेहालंकारकारणमिति स्वीकुर्वन्ति तदुक्तं कविराजेन (p. 256)—सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोटयवगाहिनी धी रमणीया संदेहालंकृतिः इति । उदाहरति च—

अविरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।
परिणेष्यति वा न वा युवायं निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥

इति ॥ २६ ॥

निर्णयोपमां वक्ति—न पद्मस्येति । इन्दुनिग्राह्यस्य चन्द्रनिगृहीतस्य चन्द्राभिभाव्यस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी अपकर्षत्वेन संकोचमापादयित्री द्युतिः कान्तिः न निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावादिति भावः। अतः इदम् इन्दुनिग्राहकत्वेन पुरोभासमानं वस्तु त्वन्मुखमेव तस्यैव तत्सामर्थ्यात् । एवशब्देन न पद्ममिति पद्मस्य व्युदासः । इत्यसौ निर्णयोपमा भवति । उपमेयस्य निर्णयभङ्गया सादृश्यप्रकाशनादिति भावः । संशयानन्तरमेव निर्णयस्योद्भवनात् अत्रेदं पद्मं वा मुखं वा इति प्रथमं संशयः परिकल्पनीयः । संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्य निर्णयालंकारत्वमुक्तमग्निपुराणे यथा (344, 18)—उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति । निश्चयोपमा निर्णयोपमा इति पर्यायौ । उदाहरणान्तरं यथा—

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्बिब्बोकैर्बकसहवासिना परोक्षैः ॥ इति ।

विश्वनाथादय एनां निश्चयालंकृतिमाहुः ॥ २७ ॥

ii. 26—डोलयते for दोलायते N, Cs.

ii. 27—कुतः for अतः V;—इतीव for इत्यसौ M.

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥
सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्विति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि शिशिरांशुश्चन्द्रः तस्य प्रतिद्वन्द्वि प्रतिस्पर्धि अम्भोजपक्षे शिशिरांशुः प्रतिद्वन्द्वी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् प्रशंसायां मतुप् । सुरभिगन्धि सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता । केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् । श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं शब्दपरिवृत्त्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेपि न श्लेषालंकारः सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निर्लीनत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतयाविर्भवति तत्रैव तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेपि न तत्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निर्लीनतया व्यपदेशाकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इत्युक्ते इति केषांचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकैवेति बोद्धव्यम् । अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमां निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं भिन्नार्थमपि एकवर्णत्वेन अभिन्नं रूपं यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् समानधर्मस्येति शेषः । सा प्रसिद्धा समानोपमा मता शिष्टानामिति

---

ii. 28—प्रतिस्पर्धि for प्रतिद्वन्द्वि P, B, Rn;—मता for स्मृता D, V, Cs, M.

ii. 29—सरूपोपमा for समानोपमा M, Pn; सन्दानोपमा N, V, Cs, J.

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

भ्रान्तालित्वविलोलेक्षणत्वयोः बिम्बानुबिम्बिता तया न सादृश्यविकासः अत्रान्येनाम्नु इमौ संदेहालंकारकारणमिति स्वीकुर्वन्ति तदुक्तं कविराजेन (p. 236)—सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोटयवगाहिनी धी रमणीया संदेहालंकृति. इति । उदाहरति च—

अविरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।
परिणेष्यति वा न वा युवायं निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥

इति ॥ २६ ॥

निर्णयोपमा वक्ति— न पद्मस्येति । इन्दुनिग्राह्यस्य चन्द्रनिगृहीतस्य चन्द्राभिभाव्यस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी अपकर्षत्वेन सङ्कोचभावादिशी द्युति कान्ति न निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावादिति भावः । अतः इदम् इन्दुनिग्राहकत्वेन पुरोभासमानं वस्तु त्वन्मुखमेव तस्यैव तत्सामर्थ्यात् । एवशब्देन न पद्ममिति पद्मस्य व्युदास. । इत्यसौ निर्णयोपमा भवति । उपमेयस्य निर्णयभङ्ग्या सादृश्यप्रकाशनादिति भाव । संशयानन्तरमेव निर्णयस्योद्भवनात् अत्रेदं पद्मं वा मुखं वा इति प्रथमं संशय· परिकल्पनीय । संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्य निर्णयालङ्कारत्वमुक्तमग्निपुराणे यथा (344. 18) उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति । निश्चयोपमा निर्णयोपमा इति पर्यायौ । उदाहरणान्तरं यथा

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ।

[illegible] ॥ २७ ॥

२ [illegible]

१ [illegible]

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥
सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्विति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि शिशिरांशुश्चन्द्रः तस्य प्रतिद्वन्द्वि प्रतिस्पर्धि अम्भोजपक्षे शिशिरांशुः प्रतिद्वन्द्वी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् प्रशंसायां मतुप् । सुरभिगन्धि सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता । केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशुरांशुप्रतिद्वन्द्विनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् । श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं शब्दपरिवृत्त्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेपि न श्लेषालंकारः सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निर्लीनत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतयाविर्भवति तत्रैव तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेपि न तत्त्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निर्लीनतया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इत्युक्ते इति केषाचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकैवेति बोद्धव्यम् । अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमा निरूपयति---सरूपेति । सरूप समानं भिन्नार्थमपि एकवर्णत्वेन अभिन्न रूप यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् समानधर्मस्येति शेष । सा प्रसिद्धा समानोपमा मता शिष्टानामिति

ii. 28—प्रतिस्पर्धि for प्रतिद्वन्द्वि P, B, Rn;—मता for स्मृता D, V, Cs, M.

ii 29—सरूपोपमा for समानोपमा M, Pn; समानोपमा N, V, Cs, J.

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥
पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥
ब्रह्मणोप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

शेषः । तथा च यत्र श्लिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपम
उदाहरति बालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्तिः बालेव वधूरिव सालका
नशोभिनी सालानां वृक्षाणां कानने वने तेन शोभिनी । वधूपक्षे अलै
चूर्णकुन्तलैः सहितं सालकम् एवं यदाननं मुखं तेन शोभिनी । अ
भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः समानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम्
अत्र वृक्षकाननेति परिवृत्तौ न श्लेषः अतः शब्दश्लेषेयमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमां लक्षयति—पद्ममिति । पद्मं बहुरजः परागधूलिधूमर
चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णुः अर्थात् कृष्णपक्षे तवाननं तु निर्मलत्वात् परागशू
सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णु । अतः ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
मानमपि तवाननं सोत्सेकं दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशालि इति निन्दोपमा
उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् रज
क्षयशब्दाभ्यां रजोगुणक्षयरोगरूपार्थान्तरं श्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दो
त्वेन कल्पयन्ति । तथा ताभ्यामिति पञ्चम्यन्तं स्वीकृत्य तत् सोत्से
कमित्यनेन संबध्य सोत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अ
साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीयमानेपि भेदे तस
प्राधान्याभावान्न व्यतिरेकः । प्राधान्येन भेदचमत्कृतौ एव तस्य निश्चि
तत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमां दर्शयति—ब्रह्मण इति । पद्म कमलम्— वा पुंसि प
नलिनम् इत्यमरकोशात् पद्मशब्दस्य पुंस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्व
दोषोपि न । ब्रह्मणोपि जगत्स्रष्टुरपि उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस

ii. 29—शाल for साल J

ii. 30—सौत्कर्षं for सोत्सेक D; -निन्योपमा for निन्दोपमा N;— मता for स्मृता V;— निन्दापमेष्यते for निन्दोपमा स्मृता D

ii. 31—पद्म for पद्मः C₈, V, B (who explains the mistake by a natural confusion between म and श्च).

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।
स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।

अरविन्दनाभनाभ्यरविन्दजात इत्यादिति भाव । तथा चन्द्र शंभुशिरोधृतः शंकरस्य शशिशेखरत्वादिति भाव । एतादृशौ महामहिमशालिनौ तौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति विषयोपमया मुखस्य गुणातिशयवर्णनात् इयं प्रशंसोपमा इत्युच्यते । अयमाशय । पद्मचन्द्रौ तावन्महिमगुणशालिभ्यां कमलासनशशिशेखराभ्याम् आश्रितौ इति अनुपमगुणशालिनौ तौ त्वन्मुखेनापि तुल्यौ इति अहो तयोः गुणातिशयसंपत्तिः इति तौ अधिकगुणेनासमानभूतेन मुखेन प्रशंसितौ तेन च मुखस्य गुणातिशयः व्यक्तो भवति । इयं विषयोपमानप्रशंसाप्रशंसोपमा ज्ञेया । अत्र प्रशंसायाः प्राधान्यात् उपमेयवस्तुनिर्देशेऽपि विषयोपमानिष्प्रयोजनं तेन च विषयोपमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमां व्याचष्टे चन्द्रेणेति । मे मन चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यम् इति आचिख्यासु वक्तुमिच्छति । स अस्य वर्णनीयस्य गुणो वा दोषो वा अस्तु इत्याचिख्यासोपमां विदुः प्राहुः इति शेष । अत्र गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन [illegible] इत्युक्ते भवति । तेन च [illegible] भवति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ll. 33—[illegible] for [illegible] D.

ll. 34 [illegible] for [illegible] D. [illegible] M

ll. 35—मृगेक्षणाङ्क for [illegible] D, —[illegible] for [illegible] D.

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥
न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥
चन्द्रारविन्दयोः कक्ष्यामतिक्रम्य मुखं तव ।

युक्तः अतस्तत्साधनसंपत्तिरधिका एवं स्थितेपि । असौ शशी सम एव वदनेन समान एव एवशब्देनाधिक्यस्यव्यवच्छेदः । नोत्कर्षीति एवकारव्यवच्छेद्यमेव स्फुटतयाभिहितम् । अयमाशयः अधिकसाधनवता अधिकोत्कर्षेण भाव्यम् । परं तादृशविशेषसाधनसंपत्तिमानपि शशी न मुखतो विशेषशोभाशाली इति शशिनः समीकरणे मुखस्य सौन्दर्यपरिपोषो दर्शितः । एतादृशवर्णनशैली सुमधुरा इति चटूपमा । चटुः प्रियोक्तिपरा उपमा औपम्यवर्णनम् । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्षः इति विशेषोक्तिः । तस्या लक्षणमग्रे (ii. 323)—

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥

इति ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एव चटूपमा अन्यथा सर्वत्रोपमायां चटूक्तिसंभवात् सर्वत्रैयमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥३५॥

तत्त्वाख्यानोपमां दर्शयति—न पद्ममिति । इदं पद्मं न किंतु मुखमेव इमौ भृङ्गौ न किंतु चक्षुषी एव । इत्येवं विधिनिषेधप्रकारेण विस्पष्टसादृश्यात् सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सदृशे भ्रान्तिर्भवति अत्र च भ्रान्तेरपनयनात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इय ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपाविष्करणं तत्त्वाख्यानम् तन्मूलमस्या अतस्तत्त्वाख्यानोपमा। निर्णयोपमाया संशयपूर्वकं तत्त्वाख्यानम् अत्र तु भ्रान्तिपूर्वकमित्युभयोर्भेद ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—चन्द्रेति । तव मुख चन्द्रारविन्दयो कान्ति शोभाम् अतिक्रम्य स्वकान्त्या विजित्य आत्मनैव स्वेनैव तुल्यमभवत् ।

---

ii 35—चाटूपमा for चटूपमा C8
ii 37—कक्षा for कक्ष्या M, V, कान्ति P, B, D, Ru, J.

आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।
त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

इति असाधारणोपमा । चन्द्रादौ [illegible] मुखसादृश्यं [illegible] प्रसिद्धं [illegible] [illegible] अप्रसिद्धं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च औपम्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । स च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मुखं चन्द्र [illegible] [illegible] चन्द्रो न इति [illegible] वा मुखं चन्द्र [illegible] मे [illegible] इत्या [illegible] [illegible] मुखं चन्द्र इति [illegible] ॥ ३७ ॥

अभूतोपमामाह सर्वेति । क्वचिदेकस्थाने [illegible] समाहृत संपु-ञ्जित· सर्वपद्मप्रभासारः सर्वेषां पद्मानां प्रभायाः सारः कान्तिपुञ्ज इव त्वदाननं विभाति । इति एवंप्रकारां तां प्रसिद्धाम् अभूतोपमाम् उपमे-यस्य वर्णनाय सम्भावनया कल्पितस्य उपमानस्य वस्तुतः अभूतत्वात् तादृशेन अभूतेन उपमानेन औपम्यस्य वर्णनमभूतोपमा इति समाख्या-निरूपणम् । नात्र इवशब्दः सम्भावनार्थकः अपि तु सादृश्यवाचकः । तेन समाहृत इत्यस्य सम्भावनया समाहरणेति उत्प्रेक्षावाचकाभावात् केवलसम्भावनाचमत्कृत्यपेक्षया तादृशसम्भाव्यमानोपमानसादृश्यवर्ण-नचमत्कृते प्राधान्यादत्र उपमैव ज्ञेया । केचित् इवशब्दं समाहृत-शब्देन संयुज्य सम्भावनाया प्राधान्यादुत्प्रेक्षां वदन्ति । प्रस्तुते अप्रस्तु-तस्य धर्मिणि यत्र सम्भावना तत्रोत्प्रेक्षा यत्र तु प्रस्तुते अप्रस्तुतधर्मस्य सम्भावना तथा न प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रतीतिः न तत्रोपमा इति प्राचीनाशय विवृण्वन्ति । परं पूर्वोक्तप्रक्रियया सम्भावनाया उत्थितिरेव नास्तीति सुधीभिर्विचारणीयम् । वस्तुतः अविद्यमानस्य केवलं कविप्रतिभया नि-ष्पाद्यमानस्य धर्मिणः यत्र वर्णनं तत्राभूतोपमा । स्वयं विद्यमानस्य ध-र्मिणः यत्रान्यधर्मिणा संमेलनकल्पनया साम्यवैचित्र्यवर्णनं तत्राद्भुतो-पमा इत्युभयोर्भेदः ॥ ३८ ॥

II. 38—इति for इव N;—तवानन for त्वदानन C₂, M.

चन्द्रबिम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥
चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।
स्पर्शस्तवेत्यतिशयं प्रथयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥
इन्दुबिम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।

असंभावितोपमामाह—चन्द्रबिम्बादिति । इतः एतस्मात् वक्त्रात् वदनात् परुषा कठोरा वाक् चन्द्रबिम्बात् विषमिव चन्दनात् पावक इव निःसरतीति शेषः । अत्र उपमानभूताभ्यां चन्द्रचन्दनाभ्यां विषपावकनिःसरणस्येव वदनात् परुषवाङ्निःसरणस्य असंभावितत्वादसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

बहूपमां दर्शयति—चन्दनेति । चन्दनोदकं मलयाङ्गरागः चन्द्रांशुः इन्दुकिरणं चन्द्रकान्तः मणिविशेषः एतदादयः मृणालकदलीपत्रमुक्ताहारादयः त इव शीतलः सुखकरः । उपमानानि सामान्यवचनैः इति कर्मधारयः । तव प्रकृतनायिकायाः स्पर्शः अस्ति इति शेषः । इति अतिशयम् प्रस्तुते शैत्यगुणातिशयम् उपमानान्तरेषु वर्णितगुणेभ्यः अतिशयं बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती बहूपमा एतन्नाम्ना व्यवहृता भवति । एकस्योपमेयस्य बहूपमाननिबन्धनेन साम्योत्कर्षविधायिनी इति बहूपमेत्यर्थः । यथा बहूनां मधुररसानां संमेलने चारुत्वातिशयः तथा बहूपमानदर्शनेन उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशय इति केवलोपमाया अस्या भेदः । अर्वाचीनास्तु एनां मालोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—इन्दुबिम्बादिति । हे तन्वङ्गि तव वदनम् इन्दुबिम्बादुत्कीर्णमिव उट्टङ्कितमिव पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् उद्धृतमिव इत्यसौ

---

ii. 39—असंभावनोपमा for असंभावितोपमा V.

ii. 40—कान्तादि for कान्तादि M;—बोधयन्ती for प्रथयन्ती P, B, R.

ii. 41—चन्द्र for इन्दु M, J, P, B, R,—उद्गीर्णं for उत्कीर्णं a variant mentioned by Cs.

तव मत्कृतिः वदनमिन्दुर्विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

पूष्णात्यातप इवाह्नीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमाक्रमः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

विक्रियोपमा । कोलमकमभुषो इन्दुबिम्बादागतौ यकौ तव लिपि । प्रकृतिविकृती यास्यामि इति विकृत्या उपमानविकृतिरूपेण कर्मेण उपमा अतो विक्रियोपमा । यथा सोमस्य अनिपुराणे ३४४ । १४— उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा इति । अन्यत्रापि —

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतिविकृती भावात् सा मता विक्रियोपमा ॥ इति ।

अत्रापि पूर्वं उपमानविकारमकृतिमुखेनाभ्युपमेयो भेदोक्तः इति दिक् ॥ ४१ ॥

मालोपमामाह—पूष्ण्यातप इति । आतप इव प्रकाशो यथा पूष्णि सूर्ये पूषा यथा अह्नि दिवसे वासरः दिवस यथा व्योम्नि आकाशे तथा विक्रमः पराक्रमः त्वयि लक्ष्मीम् अधात् निहितवान् इति एवमस्या मालोपमा मालाया यथा ग्रथितस्य एकस्य कुसुमस्य अग्रेण तस्यापि अग्रेण इति परस्थितस्य कुसुमस्य सम्बन्धो भवति तथा पूर्वपूर्ववाक्याभिहिताधिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्योपमानत्वनिवेशनेन सम्बन्धात् इयं मालोपमा मता आलङ्कारिकसम्मता अर्थस्य रचनावैचित्र्यविशेषवदुपमात् अस्या भेदः । बहूपमायां एकत्रोपमावाहुल्यम् अस्यां तु पूर्ववाक्यस्थपदस्य उत्तरत्र सम्बन्धे उपमावाहुल्यम् । तस्यामु प्रकारद्वयेपि मालोपमामेव मन्यन्ते । तत् रचनावैचित्र्यविशेषाज्ञानविजृम्भितमिति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमा लक्षयति—वाक्यार्थेनेति । वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो विशे-

---

II 41—विक्रियोपमा for विक्रियापमा D, M

II 42—मालोपमा मता for मालोपमाक्रम P, B, R, M.

II 43—वाक्यर्थेनैव तु for वाक्यार्थेनैव D, K

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥४३॥
त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

[illegible]विशेष्यत्वापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकतिङ्घटितः पदसमूहः
। एवकारेण पदार्थोपमानिवृत्तिः । कोऽपि वाक्यार्थः तादृश एव
भेत् प्रस्तुतवाक्यार्थे यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति ।
[illegible]वाक्यार्थयो उपमानोपमेयभावेन साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति
[illegible]दिश्यते । सा च एकानेकेवशब्दत्वात् एकानेकेवशब्दोपा-
दानात् द्विधा द्विप्रकारा । अयमाशयः यदा वाक्यभिन्नप्रतिपदार्थसाम्या-
[illegible]भिधेच्छा तदा प्रत्युपमानं पुनः पुनः इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात्
[illegible]नेकेवशब्दप्रयोगः यदा तु प्रधानपदार्थान्वयबोधोत्तरं पश्चात् पर्या-
लोचनया अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदवीमारोहति तदा प्रधानो-
[illegible]पादान एव इवशब्दप्रयोगेण एकेनैव सकलार्थसिद्धिरिति एके-
वशब्दप्रयोगः । एतादृशवाक्यार्थोपमायां प्रायः क्वचन इवशब्दं प्रयुञ्जते इति
[illegible]णे इवशब्दोपादानम् । अत्र अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुत-
अवयवविशिष्टावयविनः साम्यवर्णनमपेक्षितं भवति । अयमेव वाक्यार्थो-
पमायां वैचित्र्यातिशयः अन्यथा—यथा व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्यां
[illegible] तव । इत्यत्रापि वाक्यार्थोपमा स्यात् । भवतु नाम सा किं नश्छिन्न-
मिति चेन्न पदार्थोपमायाः अस्या वैचित्र्यविशेषाभावात् वैचित्र्यविशेष-
स्य अलङ्कारान्तरविभागकत्वात् ॥ ४३ ॥

एकेवशब्दघटितां वाक्यार्थोपमामुदाहरति त्वदाननमिति । अधीरे
चञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तत् अधीराक्षम् आविः आविर्भवन्त्यः
दशनानां दन्तानां दीधितयः किरणानि यस्मिन् तत् आविर्दशनदीधिति एता-
दृशं तवाननम् भ्रमन्तः चलन्तः भृङ्गाः यत्र तत् भ्रमद्भृङ्गम् आ ईषत्
लक्ष्या केसरा किं जल्का यत्र तादृशं पङ्कजमिव भाति । अत्र सावयवस्य
आननस्य सावयवेन पद्मेन साम्यम् उपमानम् उपमेयात्मकवाक्यद्वयेन
वर्णितम् । एवं वाक्यार्थगतत्वात् वाक्योपमेयम् । अत्र विशिष्टयोरेवोप

ii. 43. एकानेकवशब्दत्वात् later emendation for एकानेकेवशब्द-
त्वात् ।

ii. 44—त्वदाननम् for त्वदाननम् ।

भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥
नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥
वस्तु किंचिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मणः ।

मानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेवशब्दप्रयोगः । विशिष्टयोः पद्ममुखयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवानां विशेषणानां साम्यप्रतीतिः बुद्ध्यारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरतः इव शब्दप्रयोगनिग्रहात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियमं प्राचीना न मन्यते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटिता वाक्योपमां दर्शयति—नलिन्या इति। नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्ति अस्याः इति नलिनी पद्मलता तस्या इव तन्वङ्ग्याः पद्ममिव आननं मधुव्रतेन भ्रमरेण इव मया पायं पायं पीत्वा पीत्वा अरम्यत भावे लङ् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनीतन्वङ्गीपद्ममुखादय अङ्गभूता· तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन अङ्गाङ्गिनोः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशयं जनयति। अत्र साम्यबोध· अङ्गवाक्याना शाब्दः पूर्वोदाहरणे तु अङ्गिनः शाब्द इतरेषा तु उन्नयनोद्भवः इति भेद· ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षणं विधत्ते—वस्तु किंचिदिति। किंचिदपि किमपि प्रकृतं वस्तु उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्य तत्सधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः समानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीति इवादिशब्दप्रयोगाभावेपि व्यञ्जनया सादृश्यावबोधो भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थम् उपमा समानधर्मो यस्यां सा प्रतिवस्तूपमा भवति । सधर्मण इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येपि धर्मोपादानमवश्यमिति सूचितम् तदुक्तं काव्यप्रकाशे (p. 769)—प्रतिवस्तूपमा

---

ii. 45—मधुव्रतेनैव for मधुव्रतेनेव D.

ii. 46—न्यसनात् for न्यसन all except M, J, N, V;—सदनं Cs (which gives न्यसन as a variant).

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥
नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

तु सा सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः इति । वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता इत्यप्पय्यदीक्षितः । व्याख्याति च उपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा इति । पृथङ्निर्देशनं कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानात् भिन्नवाचकेन ज्ञेयम् ॥ साम्यप्रतीतिरस्तीत्यनेन उपमानोपमेयसाम्यस्यात्र प्राधान्येन भानात् उपमाविशेष एव अस्या अन्तर्भाव उचितः वैचित्र्यान्तराभावात् नालङ्कारान्तरं युक्तम् इति ध्वन्यते । अनेन प्रतिवस्तूपमाया अलङ्कारान्तरविधानम् न क्षोदक्षममिति बोद्धव्यम् । यथा इत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—नैकोऽपीति । जायमानेषु उत्पद्यमानेषु इदमुपलक्षणं जातेष्वपि । तेन अद्यापीतिवचनं सुसंगतं भवति । तथा च जातेषु जायमानेषु राजसु अद्यापि अद्ययावत्कालपर्यन्तम् एकोऽपि त्वादृशो नास्ति । ननु इति निश्चये । पारिजातस्य राहोः शिर इतिवत् भेदविवक्षया षष्ठी । पारिजातवृक्षः द्वितीयो नास्त्येव एक एव समुल्लसतीत्यर्थः । पारिजातस्य द्वितीयो पादपो नास्ति इति वाक्यार्थः । अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो नास्ति इति एक एव समानो धर्मः शब्दान्तरेण वाक्यद्वये निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमा । साम्यं चात्र गम्यम् । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा—

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥

इति । यथा वा—

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

इति ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।
यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥
दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

इदानीं तुल्ययोगोपमां लक्षयति—अधिकेनेति। एकक्रियाविधौ एकजातीयक्रियाया अनुष्ठाने हीनं न्यूनगुणं वस्तु अधिकेन गुणाधिकवस्तुना समीकृत्य समानं विधाय यत् सतम्पर्कमन्वयमेतत् यत्र समनन्तरं ब्रुवन्ति वैचित्र्येण कथयन्ति सेयं तुल्ययोगोपमा। हीनाधिकयोः तुल्यत्वेन योगः संबन्धः तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति स्मृता। तथा च एकजातीयक्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः हीनाधिकयोः साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति फलितम्। प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसंबन्धरूपा अर्वाचीनैरुक्ता तुल्ययोगिता तु भिन्नैव स्वरूपभेदात्। तथा अग्रे वक्ष्यमाणा (ii. 330)—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इयमपि भिन्नैव। अस्या तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्णनस्यापेक्षिततया न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा। तेन च न साम्यं वाच्यं व्यङ्ग्यं वात्र समुद्भवति पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचित् प्रतीतिपदवीमारोहति। तुल्ययोगोपमायां तु प्रकृताप्रकृतत्वेनोपमानोपमेयभावस्य विवक्षितत्वादत्रसाम्य वाच्यमर्यादया व्यङ्ग्यमर्यादया वा शब्दादेव प्रतीत भवति इत्युभयोर्भेद। तथैव च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः केवलमसाम्यापादनाय च तुल्ययोगोपमाप्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि उभयोर्भेद इति बोद्धव्यम्। यथेत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४८ ॥

पुलोमारि· इन्द्रः ।
इन्द्रो

ii. 48—समाहृत्य for समीकृत्य N, Cs, M, J, Cb, (?)—यद्वदन्ति for यद्ब्रुवन्ति D.

ii 49—भवान् भुव· for भुवो भवान् D.

अमुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

कृत्वा संबन्धकं चापि विधसेच्छत्रुणा न हि ।
पुलोमानं जघानासौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ इति ।

दिवः स्वर्गस्य रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति भवान् भुवः रक्षायै जागर्ति। तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते त्वया सावलेपाः उद्धताः नृपाः हन्यन्ते। अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञः गुणाधिकेन महेन्द्रेण सह एकजातीयक्रियाविधानेन तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र साधर्म्यं व्यङ्ग्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमां उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनैवार्थो भवति। अत्र चन्द्रादिभिः समं नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टाः अतो हेतूपमा ॥ ५० ॥

एवं विविधभेदमहिमामुपमां विस्तरतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्गतान् दोषान् विवक्षुरादौ प्राचीनोक्तं निरपवादं दोषस्वरूपं खण्डयति—नेति। भामहो हि उपमाया इत्थं दोषानाह (ii 39-40)—

हीनतासंभवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥
त एते उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः । इति ।

अत्र विपर्ययः असादृश्यम् असंभवश्चेति त्रयो दोषाः यथाकथंचित् सादृश्ये यत्नोक्ते प्रतीयते इत्युपमालक्षणे सादृश्यस्य उद्भूतविशेषणत्वेनैव निरस्ता भवन्तीति न विचारणीयाः । उर्वरितदोषचतुष्टयस्य उद्वेगजनकत्वे विमृश्यते । यत्र धीमतां सहृदयानाम् उद्वेगः प्रतीतिविधानजन्यसंभ्रमो न

ii 49 नृपास्त्वया for त्वया नृपा D. \
ii 50 स्मृता for मता \ (e, 1) (emended to मता in the margin)

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।
प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

भवति तादृशस्थले भिन्ने उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते लिङ्गवचने तथ [illegible]

चोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्धक्लेशरूपो विगीतवर्णने समु द्भवति। यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत् तर्हि तत्र नास्ति उप मादीनां दुष्टत्वम्। प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः एकतरलिङ्ग वचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धे दुष्करो भवति अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरी। तथा उपमानस्य हीन तायां उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतायां च तत्सापेक्षतया उपमे यस्यात्यन्तनिकृष्टत्वेन वैरस्येनोद्वेगो भवति। एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटी भविष्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीवेति। अत्र षण्ड स्त्रीव गच्छति एषा स्त्री पुमानिव वक्ति इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाय एव साधारणधर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरक्लेशेनैवा न्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः। अयं जनः मे प्राणा इव प्रियः तथा मया विद्या धनमिव अर्जिता संपादिता इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवच नान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः। नानयोः पर्यायशब्दाः प्रकृतोचित लिङ्गवचनाः। अतोगतिकगत्या यथा प्राणाः प्रियास्तथायं मे प्रियः यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अर्जिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्व यः संपाद्य एव। अत्र च नोद्वेगः सहृदयानाम् अन्यगतेरभावात् अतोऽत्र नोपमादोषः। अनयैव दिशा चन्द्र इव मुखम् सुधावदधरः इत्या दिस्थले प्रतीतिमान्थर्याभावान्नोपमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

---

ii. 52—स्त्रीवद्गच्छति for स्त्रीव गच्छति D;—वदत्येषा for वक्त्येषा D;—अर्जिता· for अर्जिता Rn, Cb.

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।
अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥
इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे महीपाल राजन् भवान् इव देवराजः महेन्द्रः विराजते । अत्र नृपनेर्मर्त्यधर्मत्वात् प्रकृतदेवनात्स्वरूपाद्देवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां लोकपालांशसंभवत्वेन केषांचिद्देवराजसदृशपराक्रमशालित्वेन च नेदं वैरस्यमावहति । राज्ञो लोकपालांशत्वमाह मनुः (५. ९६)—अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः इति । अन्यत्रापि—

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।
आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति । तेन चात्र न पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोऽयमृक्षमण्डलमध्यगः ।
विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्बलान् ॥

इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणाभ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं न दोषाय भवति प्रत्युत विरहिनिषूदनशौर्यसूचनाय तद्दर्शितोपयुक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य कक्षां साम्यम्—

पार्श्वे कक्षा त्विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।
भित्तौ साम्ये रथभागेऽन्तरीये पश्चिमाञ्चले ॥

इति हेमचन्द्रः । आरोढुम् आक्रमितुम् अलं पर्याप्तः । अत्र आत्माधिकोंऽशुमान् उपमानीकृत परं पूर्वाचरिता नृपस्य तद्दात्स्वात्मोद्वेगकरं तत् इति ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादि एतदादि-

---

ii. 53—महाराज for महीपाल D;—कक्ष्या for कक्षा Cs, R; कान्ति V.
ii. 54—इत्येवमादौ for इत्येवमादि P, B, R.

अस्ति च कश्चिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्मिनां यथा ॥ ५४ ॥
हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः

वर्णनं नानुचित् कदाचिदपि सौसाम्यम् अनुद्वेगेन वैचित्र्यमोत्कर्षं न जह न त्यजति । तर्हि किं सर्वथा दोषा न सन्त्येव इति चेन्न । क्वचि प्रयोगे वाग्मिनां सहृदयानाम् उद्वेगः प्रतीतिमान्थर्येण वैचित्र्याभावे वा संजायते अस्त्येव । यथा इति उदाहरणप्रस्तावाय । अत्र केचित् इन्दे मादौ इति सत्यमन्तपाठं स्वीकृत्य जहाति इत्यस्य कर्तारं लिङ्गवचनभेदो हीनाधिकता च इति मत्वा सामान्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षं न जहाति प्रतिभाति इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । परं क्लिष्टमेतत् इति भाति सहृदै विचारणीयम् ॥ ५४ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हंसीव धवलः । नभः सरांसि अमलम् । भटः वीरः श्वा इव सारमेय इव स्वामिभक्तः भर्तृभक्तः खद्योत. भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमायां हंसीव चन्द्र इ लिङ्गभेद· तेन धवलशब्दस्योभयत्र संबन्धे लिङ्गविपरिणामादिदोषः द्वितीयोपमायाम् सरांसीव नभ इत्यत्र वचनभेद. तेन अमलशब्दस्या न्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणाम· विधेय. । तृतीयोपमायां भट श्वेव इत्यत्र शुन अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सहृदयानां तत्सादृश्येनोद्वेगो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमायां खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योत सूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति इति अधिकता दोषः ॥ ५५ ॥

दोषविवेचनमुपसंहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातै ईदृशं वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्थर्यवैरस्योत्पादनादिकं चिन्त्यतां स्वयमेवोह्यताम् । स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारभिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता अनयान्येऽपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरतीति ज्ञेयम् ।

---

ii. 54—अस्त्येव for अस्ति च P, B, J, R;—तद्विदां for वाग्मिनां R, Cb.

कारणं तत

अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्धमधिकं दृश्यते अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरुक्तप्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे॥ अस्मिन् दोषविचारे भामहवामनभोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र वामनः(iv. 2 8ff)—हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । प्रमाणन्यूनत्वंयथा—वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति । उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिन्नास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र जात्याधिक्यं यथा—विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महोजसः इति । विष्टयः कर्मकराः । प्रमाणाधिक्यं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ इति ।

धर्माधिक्यं यथा—

सरशिम चपल चक्र दधद्देवो व्यगमत ।
सवाडवाग्नि सावर्त स्रोतमामिव नायक ॥ इनि ।

अत्र सवाडवाग्निरित्यस्य प्रतिवस्तुन उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति ज्ञेयम् । उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेद यथा —सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि इति । अत्र अस्मनिर्वाज नु अस्माभि पूर्व

ii 56—चात्र for तत्र D.—P, B, R, D supply the extra line गुणदोषविचाराय etc which we preserve in the text merely with a view not to disturb the numbering of the Editio Princeps which B adopted for his German version. The line is certainly an interpolation, it is given neither by N nor by J.

चिन्त्यताम् ।

दर्शितमनुसंधेयम्। वचनभेदो यथा—पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं ... यथा इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् यथा—ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् इति । काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तद्धर्मैर्गुणैः प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः। अनुपपत्तिरसंभवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योन्निद्रत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः। राजस्तु उपमायाः भिन्नलिङ्गन्यूनाधिकत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु गणयति लक्षणपूर्वकमेवमुदाहरति च यथा (i. 25 ff)—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।
भवेत् तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमम् ॥ इति ।

तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

चापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोयं हंसालिरिव ते यशः ॥ इति ।

भिन्नवचनस्य यथा—

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसा हर्म्याणीव धवला दिशः ॥ इति ।

न्यूनोपमामिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव गगनाविलिप्तस्तनी मुग्धयति ॥ इति ।

अत्र नैवबाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम् अधिकं यत् पुनः ... स्यात् तदाहुरधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।
कुन्दलतेव समुल्लसद्गुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥ इति ।

अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषेषु च (i. 51 ff.)—

हीनोपमं भेदभाग्यदधिकोपममेव च ।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥

[गुणदोष-

इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति । उदाहरति च लक्षणपूर्वकम्
५७यथा—हीनं यत्रोपमानं स्यात् तत्तु हीनोपमं स्मृतम् । यथा—

कचिद्‍भ्रमे प्रसरता कचिदाप्लुत्य निम्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलम् ॥ इति ।

६०तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमम् । यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ इति ।

६३यस्त्वतुल्योपमानं तद्भवेदत्यसदृशोपमम् । यथा—

नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरम् ।
विसृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥ इति ।

६६अत्र कोपानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा
हिमवता सह असादृश्यादिदमसदृशोपमम् । अप्रसिद्धोपमानं यत्
६९अप्रसिद्धोपमं हि तत् । यथा—

कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव महिषः शशीव काव्यमिदम् ।
शरदिव विभाति तरुणी विकसितपुल्कोत्करा सेयम् ॥ इति ।

अत्र कुमुदमुखयोर्गोमहिषयोः काव्यशशिनोः प्रतीयमाने शरत्तरुण्योश्च
७२विधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदम् । तत्र
वाक्यगतोपमादोषस्यापवादमाह (ii. 120ff) —

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।
उपमादूषणं तच्च यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

७५यथा—

अन्यदाभूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषिताम् ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिव इति लिङ्ग-
७८भेदः । परिभवे सुरतेष्विव इत्यत्र लिङ्गवचनभेदः । स चैषामेव परस्पर-
मुपमानोपमेयभावविवक्षाया पर्यायान्तराभावादन्यथाकर्तुं न शक्यते
इति सहृदयानुद्वेजकत्वात्स दूषयति इति दोषस्यापि गुणत्वम् । नहि
८१दर्शास्येकमुदाहरणम् । भिन्नलिङ्गस्यैव यथा—

चिन्त्यताम् ।

दर्शितमनुसंधेयम्। वचनभेदो यथा—पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मधुलिहे यथा इति। अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् यथा—ग्रथ्नामि काव्यशशिनं
२०विततार्थरश्मिम् इति। काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदन्तर्गतैः गुणैः प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः। अनुपपत्तिरसंभवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

२४अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योन्निद्रत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः। भोज
राजस्तु उपमायाः भिन्नलिङ्गन्यूनाधिकत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु परि
२६गणयति लक्षणपूर्वकमेवमुदाहरति च यथा (i. 25 ff)—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।
भवेत् तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमम् ॥ इति ।

३९तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोयं हंसालिरिव ते यशः ॥ इति ।

४२भिन्नवचनस्य यथा—

सरसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥ इति ।

४५न्यूनोपमामिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति ॥ इति ।

४८अत्र नेत्रबाहूपमापदाना वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम्।
अधिकं यत् पुनस्तस्मिन् स्यात् तमाहुरधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥ इति ।

५२अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम्। वाक्यार्थदोषेषु
पुनः (i. 51 ff)—

हीनोपमं भवत्यन्यदधिकोपममेव च ।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥

स्वयमेव

११२यथा—

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

११६अत्र अधिकौपम्येऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृतत्वाद्गुणत्वम् ।

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।
तस्याप्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

११९यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

१२२मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कविभिर्न दुष्यति ॥

१२५यथा—

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

१२८अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेऽपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः शृङ्गार-
रसोद्दीपकत्वसाम्याद्गुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषलोकार्थादिभेदमपि दोष-
१३०माहुः । यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥

१३३अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभामि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

१३६अत्र नीवारे आभाति इत्यन्वेति न तु आभामीति । लिङ्गादिभेदो
यथा—

आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥

मनीषिभिः ॥५६॥]

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

अत्र भवन्तमलभत इत्यन्वेति न तु लमन्वेति । इति चित्रमीमांसादि
१४१न्थेषु द्रष्टव्यम्* ॥ ५६ ॥

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरुपमाप्रतीतिर्भवति इति तस्या वाचक
निर्दिशति—इवेति । इवादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः सन्ति ।

---

*अत्र प्रसङ्गादलङ्कारशेखरे त्रयोदशमरीचौ साधर्म्यस्य प्रविभागस्तु
नातुकौ बहुपयुक्तमिति संगृह्णीमः—चन्द्रकलाम्बुजदामादिरपि विद्युताय कन्
उत्वा च । दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वेरेभिर्योपिद्वर्ण्या ॥ रोचना स्वर्णविद्युतो
दिवाभिर्घटकैः । चम्पकैर्हेमकेतक्या वर्ण्यते तनोर्द्युतिः ॥ (घटकः पद्मवि
तमः शैवालजीमूतवर्हभ्रमरचामरैः । यमुनावीचिनीलाश्मनीलाभ्राभैः
कचः ॥ ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । वल्लीस्मरधनुर्भ्यां च भृङ्गालीरेखे
वो ॥ चन्द्रादर्शौ कपोलस्य मुखस्येन्दुश्च दर्पणः । तिलप्रसून नासायाः कण्ठः कम्बु
समः स्मृतः ॥ मृगखञ्जनमीनाब्जकञ्जद्वन्द्वैरनर्गलैः । नेत्रं चकोरवन्नेत्रकेतकालिन
युगे ॥ प्रवालबिम्बबन्धूकपक्वैरधरोष्ठकौ । वर्ण्यौ माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुनि
मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः । तारामिश्च रदा वाणी हंसालिकु
किन्नरैः ॥ वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ बाहुर्बिसेन विद्रुमशिखाग्रा
करस्तु पद्मेन । पल्लवविद्रुमकाभ्यां चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ पूगा
तन्द्रोरकविल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटद्राचक्रैः । सौवर्णजम्बीरकवीजपूरसमुद्ग
लङ्गफलैस्तरोज ॥ नाभिरसालमावर्तहृदकूपनदादिभिः । वली तटिन्या वर्
पृष्ठं काञ्चनपट्टके ॥ ध्यानलतान्याणुवर्दामशार्दान, समः । मुष्टिमा
र्यक्तमध्यं जघनं पुलिनोपमम ॥ पीठमल्लमूचकौनितम्ब परिवर्ण्यते । करभ
करिहस्तेन कदल्या करभेण च ॥ चरणः पद्मवाम्भोजमयन्धमप्रवालकैः । पूर्ण
न्दुलाङ्गुडलसो गमन हसमन्मिरत ॥ कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविरामृतैः
व्यस्वच्छपुण्डरीयुरस्कैः स्वदम ॥ दशन समद जादि आमन्तु मुरभि
हसमारमदान्दाभ्या वयन नूपुर यनि ॥ गमाम सन्मीनान्लभुचला दीर्घबाहुदा
पुगार्गलभुजङ्गन्डदण्डस्तम्भनमलैस्तवं ॥ बाहुस्यु कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते
अमे विपुलता मध्य कार्श्यमुन्नतता पद ॥ स्तनयोरिव नार्गयामन्यन्तसम्बन्ध
हृदि । कान्तिप्रसादक यावन तावत् तदन् प्रवर्णन ॥ प्रतापाकाशिवत्रायै, कीर्ति
मन्द्रादिशुभ्रके । कर पद्माद्यम्भादि पद जलधमादिकम । प्रसन्न हसि
हिंसाभ्या कार्कश्य च भुजादिपु इति विस्तरस्तु कविकल्पलतादिपु द्रष्टव्य

तुल्यसंकाशनीकाश-

इवोदाहरणम्—

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।

वत्—तत्र तस्येव इति सप्तम्यन्ताद्विहितः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति तृतीयान्ताद्विहितश्च तद्धितप्रत्ययो ग्राह्यः । उभयोः उदाहरणे यथा—

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

वा यथा—

आशीविषो वा संक्रुद्ध मूर्यो वाभ्रविनिर्गत ।
भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥

यथा यथा—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिन ।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥

समानं यथा—

मणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तर ।
अभिनवौषसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापति ॥

मासे यथा—

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूय स भूमेर्धुरमाससञ्ज ।

निभ यथा

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभ [illegible] ।
दिवस [illegible] ॥

सनिभ यथा

भगवान् [illegible] ।

तुल्य यथा

[illegible] ।

काश यथा

[illegible] ।

काश यथा

आकाशनीकाश [illegible]

[illegible] ... तुल्यार्थं [illegible]

सनाभिविभ्रमाः ॥ ५७ ॥
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।
सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ।

१२प्रकाशः यथा—
चन्द्रप्रकाशं वदनं कान्ताया भाति सुन्दरम् ।

१३प्रतिरूपकः यथा—
शशिनः सुधायाः प्रतिरूपकाविभान्तोऽपि मे हृदि सैनिर्दा या ॥१॥

प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विनौ यथा—
पङ्कजहर्षविनिपातभूतनेत्रप्रभाति· सूर्यप्रतिपक्षोऽभम् ।
चन्द्रप्रतिद्वन्द्वि विभाति वक्त्रमुग्ध निशायां प्रतिबिम्बितेषु ॥

१प्रत्यनीकविरोधिनौ यथा—
कामस्य प्रत्यनीकोऽयं त्वं रतेश्च विरोधिनी ।
इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युवाम् ॥

७सदृक् यथा—
न त्वया सदृगन्योऽस्ति त्रैलोक्येऽपि मनोरमः ।

९सदृशः यथा—
सुधेव वाणी वसुधेव मूर्ति सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।
पयोधिकल्पा मतिरामकेन्दोर्महीतलेऽन्यस्य नहीति मन्ये ॥

१२संवादी यथा—
विभाति बाल्यवदने स्मितश्री संवादिनी शारदचन्द्रिकायाः ।

१४सजातीयानुवादिप्रतिबिम्बा यथा—
कृष्णागुरुसजातीयं पीयूषस्यानुवादिनम् ।
चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं त्वत्सङ्गं मनापह श्रये ॥ ३८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकटीकायां दर्शितमेव ।

II. 58—प्रतिपक्षि for प्रतिपक्ष V; —वाचन for वादन N, J, R, वाचका D

II. 59—प्रतिरूप for प्रतिबिम्ब N, D,—प्रतिच्छन्दि for प्रतिच्छन्द N; सप्रभाः for संमिताः N, V, D, M, J.

सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।

१प्रतिच्छन्दसरूपसंमिता यथा—

नामरूप्यप्रतिच्छन्द सरूपो यः किरीटिनः ।
संमितो रघुनाथस्य शिवराजो विराजते ॥

५सम यथा—

यथा लतायाः स्तबकानतायाः स्तनावनम्रे नितरां समास्ति ।
तथा लतापल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

८सलक्षणसदृक्षाभा यथा—

इन्दुसलक्षणवदनं सुधासदृक्षश्च मुखरसस्तस्याः ।
ज्योत्स्नाभाः स्मितमधुराः नर्मालापास्तु कस्य सदृशास्ते ॥

११सपक्ष यथा—

दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ।

१२उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपमिता वाभिः सन्ता दीनाम्बुदन्त्यहम् ।
साधवस्तोपयन्त्येनास्ताभिरेव सुरोपमाः ॥

१६उदाहरणान्तर यथा

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ६९ ॥

कल्पेति । कल्पदेशीयदेश्या यथा

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।
चकोरदेशीयजघना सा स्वर्गेऽपि न दृश्यते ॥

८प्रख्य यथा

द्विपक्षगरुत्प्रख्यैर्द्वीरैः सौरैश्च शोभितम् ।
गुसमश्रनयपर्यायोपेर्मन्दरोपमम् ॥

ii. 59 सदृक्षाभ for सदृक्षाभ J

ii. 60—देश्यादि for देश्यादि J P, B

स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥
तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

११प्रतिगर्जति यथा—

न मातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।
कलङ्किनो जडस्यापि निर्दोषेणाजडेन च ॥ ६१ ॥

आक्रोशतीति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति यथा—

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
अम्बुजं त्वन्मुखं बाले अहो जडसमागमः ॥

४विडम्बयति यथा—

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥

७संधत्ते यथा—

चन्दनं शीततां धत्ते सौरभ्यं कमलं शशी ।
लावण्यं त्वन्मुखं बाले संधत्ते तत्त्रयं कथम् ॥

१०हसति यथा—

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृताम्बुप्रतिमागतैर्मुखैः ।
कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां प्रसादसाफल्यमवाप लक्ष्मीः ॥

[illegible]ईर्ष्यत्यसूयति यथा—

ईर्ष्यति [illegible] य च [illegible] [illegible]म् ।
नित्यमसूयति [illegible] नम [illegible] शतशस्ते ॥ ६२ ॥

तस्येति । मुष्णात्यादीनां तस्य मुष्णाति सौभाग्यमित्यादीनि
[illegible]वाक्यान्येव [illegible] उदाहरणानि अतो नान्योदाहरणापेक्षा । मुष्णात्यादीनां

61 — प्रा[illegible] for [illegible]
62 — M [illegible] before आक्रोशति, विडम्ब-
यति for [illegible] for संधत्ते N, Cs, R, Pn.
63 — मुष्णाति for मु[illegible] P[illegible]

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

साहस्यगाद्योर्थाः वाक्यमर्यादया यदा अभिप्रेतास्तदैव तेषां सादृश्य
नान्यथा। अत एव धनं मुष्णाति तस्करः इत्यादौ न सादृश्यार्थ
तुलां तेनाधिरोहति तुलां मानयन्त्रं स्वसमीकरणाय अधिरो
नात्रोपमार्थः तथा सति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या
इत्यतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् षष्ठी स्यात् । अधिरोहतीति पदस्य
न्यं च सोपमियात् ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यामिति। कक्षां सादृश्यम्। तच्छीलमनुबध्नाति इत्येत
तच्छीलमिति पदोत्तरपुरुषः न तु तस्येव शीलं यस्येति बहुव्रीहि
कथान्ते समासश्च बहुव्रीहिः इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपादानं व्यर्थं स्या
तन्निषेधति आक्रोशेन निन्दति अथवा उत्कर्षान्निवारयति ॥ ६४

तमन्वेति। सादृश्यसूचकाः अभिधालक्षणाव्यञ्जनामर्यादया सादृ
[illegible] । तत्र [illegible] । तथापि [illegible]सर्वयोगे साधर्म्य
[illegible] । [illegible]सम्बन्धोपमार्थम् [illegible]
[illegible] । [illegible] तेषां सा
[illegible] वाक्यानि तु [illegible]
[illegible] । इति मुदि
[illegible] अनुसन्धानात् तथा [illegible]

[उपमायामिमे भेदाः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥६५॥]

॥ इत्युपमाचक्रम् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

टीकामु चानुल्लेखात् तत्प्रक्षिप्तमिति भाति । न च कोपि विशेषार्थस्तस्मात् प्रतीनो भवति ॥ ६९ ॥

अथ रूपकं लक्षयति—उपमैवेति । तिरोभूतभेदा तिरोहितः निगूहितः विद्यमानोपि सादृश्यातिशयप्रदर्शनाय कविना निह्नुत. भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वैधर्म्यं यत्र तादृशी । उपमैव साधर्म्यमेव रूपकम् रूपयति उपमानोपमेययोरेकता नयति इति रूपकम् तन्नामालंकार । तथा च परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपमित्या प्रकाशितभिन्नस्वरूपयोरपि उपमानोपमेययोः विशेषसाम्यप्रदर्शनाय भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः रूपकालंकारः । मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेनोपमितयोर्मुखचन्द्रयो भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्ति. । इयं चाभेदप्रतिपत्ति आहार्यरूपा । आहार्यत्वं च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानत्वम् । अत्र बाधशब्देन बाधकज्ञान विवक्षितम् । तथा च मुख चन्द्र इत्यादौ का । मुख चन्द्रो न इति ज्ञानम् तत्काले एव या इच्छा मुखे चन्द्रज्ञान मे जायताम् इत्याकारा तज्जन्य यत् ज्ञान मुख चन्द्र इति तत् आहार्यम् । तथा च आहार्य[illegible] नाम [illegible] बाधे प्रमानुत्पित्साजन्य [illegible] निष्कर्षः । [illegible] उपमे[illegible] नोपमेय[illegible] । अपह्नुतौ उपमेया[illegible] भेद । मुखपद्मम् इ[illegible] रूपकम् यथा [illegible] प्राधान्येनोपमाने [illegible] उपमा यथा सहास्य [illegible] उपमेया [illegible] नोपमेय[illegible]विशेषणस्य [illegible] । अत्र स्मर्णार्धविशेषणस्य [illegible]

[illegible] M [illegible]

N, D, [illegible]

यथा बाहुलता पाणिपद्मं

यत्र समानमेव संबन्धः इति रूपकोपमयोः संकर इति बोध्यम्। रूप
लक्षणानि प्राचीनपण्डितैरव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुरःसरं विवि
प्रदर्शितानि परं तेषु जगन्नाथस्य लक्षणं (P. 224f) प्रायः सर्वसंग्राहक
तत् सप्रपञ्चं संगृह्णीमः। स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्
निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् इति लक्षणं विधाय उपमेयताव
दकपुरस्कारेणेतिविशेषणादपह्नुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानिर
अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च तज्जनकदो
प्रतिबध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणामूल
पमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः। शब्दादितिविशेषणात् मुखमयं च
इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः । निश्
मानमितिविशेषणात् संभावनात्मनो नूनं मुखं चन्द्रः इत्याद्युत्प्रे
व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् मुखं मनो
रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च त
त्म्यं रूपकमामनन्ति। इति व्याचख्यौ । मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्ष
चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपस्थिति । ततश्चन्द्रसदृशमुखमिति अन्वयबो
पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो मुखमित्यभि
चन्द्रमुखयो प्रतीति । इदमेव लक्षणाया फलम् । सा चाभेदप्रती
प्राधान्येन वैचित्र्यसदृशस्थले प्राप्नोति तेन सादृश्यप्रतीतिजन्यमु
वैचित्र्य तत्कुक्षिनिलीनमिव भवति अतोऽत्र नोपमा । प्रधानचमत्क
अलङ्कारप्रयोजकत्वात् तद्वैचित्र्योपस्थितस्यैवालङ्कारत्वम् नान्तर्विलीन
वैचित्र्योपस्थितानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसन्धेयम् । उपमैव इति एवका
सबन्धान्तर्गतिरास । सादृश्यसवन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न ज
नतकभावादिसवन्धमूलकलक्षणायामिति भाव । तेनायुर्घृतम् इत्यादौ
रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्र। नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्यमती
पूर्वकत्वमेव । नच सादृश्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न तु गौणसारो
लक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम। तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमैव।
ध्वन्यालोके (114 22) —

उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।

चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥

इत्यत्र दृष्ट्वेत्युक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदीच्य-बोधनया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्त-मुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य । न हि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्वन्द्विनान्यथाकर्तुं शक्यते इति वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । एवं रूपकस्य सामान्य-लक्षणमभिधाय उदाहरति यथेति । बाहुरेव लता पाणिरेव पद्मम् चरण एव पल्लव इति उपमानप्रधान. मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अत्र समासेपि प्रथमं गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीतिः तदनन्तरं तदनुरोधेन समुन्मिषन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित् बाहुर्लतेव इति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं अङ्गीकुर्वन्ति । परं तन्नरुचिरं इवादिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्य-वाचकत्वेन उपमानोपमेययोः भेदप्रदर्शनेन उपमायाः संभवात् । अत एव एवंविधस्थले साधकबाधकप्रमाणाभावे उपमारूपकयोः सांकर्य-मिच्छन्ति तन्निरूपितमेव प्रागस्माभिः । प्रकृतोदाहरणेपि साधकबाधक-प्रमाणाभावाद्रूपकोपमयोः सांकर्यमेव स्यात् । शुद्धोदाहरणं तु— तव बाहुलता बाले कोमला भाति भूतले इति उचितम् । अत्र कोमलेति सामान्यधर्मप्रयोगात् समान्याप्रयोगे एव उपमितिसमासस्य विहितत्वात् बाहुरेव लता इति समासः । अत्र कोमलेति विशेषणमुपमायाः बाधकम् । एवमेव तव बाहुलता बाले पुष्पिता नखार्चिषा इति उदाहरणं इदम् । अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकसाधकम् । ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपकोदाहरणं प्रदर्शितम् इदानीं समस्तं दर्शयति— अङ्गुल्य इति । एवं न अस्मात् सुन्दरपाणौ ... दृष्ट्वा सा प्रत्यक्षचारिणी दर्शनविदर्धिभूते यं कमनीयां कमनीयदर्शनां । दमन्त-प्रिय सादृश्यदर्शनाय तदुभयवृत्तिवस्तुना बिम्बप्रतिबिम्बतया निदर्

ii. 67—नखत्विषः for नखार्चिषः. M (?), C.

यथा बाहुलता पाणिपद्मं

यत्र समानमेव संबन्धः इति रूपकोपमयोः संकर इति बोध्यम्। रूपक
लक्षणानि प्राचीनपण्डितैरव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुरःसरं
प्रदर्शितानि परं तेषु जगन्नाथस्य लक्षणं (P. 224f) प्रायः
तत् सप्रपञ्चं संगृह्णीमः। स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्द
निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् इति लक्षणं विधाय उपमेयताव
[illegible] निह्नुतिनिरास
[illegible]
प्रतिबध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणामूलत्वा
पमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः। शब्दादितिविशेषणात् मुखमयं चन्द्र
इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः। निश्चीय
मानमितिविशेषणात् संभावनात्मनो नूनं मुखं चन्द्रः इत्याद्युत्प्रेक्षाया
व्यावृत्तिः। उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् मुखं मनोर
रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्यनिरासः। सादृश्यमूलकमेव च ता
त्म्यं रूपकमामनन्ति। इति व्याचख्यौ। मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षण
चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपस्थितिः। ततश्चन्द्रसदृशमुखमिति अन्वयबोध
पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो मुखमित्यभिन्नत
चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः। इदमेव लक्षणाया फलम्। सा चाभेदप्रतीति
प्राधान्येन वैचित्र्यमीदृशमस्य प्रापोति तेन सादृश्यप्रतीतिजन्यमुप
वैचित्र्यं तत्कालनिर्लीनमिव भवति अतोत्र नोपमा। प्रधानचमत्कृति
अलंकारप्रयोजकत्वात् तद्वैचित्र्योपस्थितस्यैवालंकारत्वम् नान्तर्विलीन
वैचित्र्योपस्थितानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसंधेयम्। उपमैव इति एवका
सबन्धान्तरनिरास। सादृश्यसबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न त
ततकर्माद्विसबन्धमूलकलक्षणायामिति भाव। तेनायुर्घृतम् इत्यादौ
रूपकम्। अत्र प्रसङ्गात्। तत्त्वतस्तु रूपकस्य सादृश्यप्रती
पूर्वकत्वमेव। तत्र सादृश्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्य न तु गौणसारो
लक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम्। तत्र सादृश्यस्य शब्देनाद्युपमेव। अ
एवाग्रिम ii. 22.

उपमानस्य तत्र सदृशत्वे तु रूप्यते।

चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥

५२इत्यत्र दृष्ट्वेत्युक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदीच्य-
५४बोधतया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्त-मुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य । न हि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्वन्द्विनान्यथाकर्तुं शक्यते इति
५७वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसराम । एवं रूपकस्य सामान्य-लक्षणमभिधाय उदाहरति यथेति । बाहुरेव लता पाणिरेव पद्मम् चरण एव पल्लव इति उपमानप्रधान मयूरव्यंसकादित्वात् समास. । अत्र
६०समासेपि प्रथम गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीति· तदनन्तरं तदनुरोधेन समुन्मिषन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित् बाहुर्लतेव इति उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं
६३अङ्गीकुर्वन्ति । पर तदरुचिर इवादिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्य-वाचकत्वेन उपमानोपमेययो भेदप्रदर्शनेन उपमाया सभवात् । अत एव एवंविधस्थले साधकबाधकप्रमाणाभावे उपमारूपकयो साकर्य-
६६मिच्छन्ति तन्निरूपितमेव प्राचीनैः । प्रकृतोदाहरणेपि साधकबाधक-प्रमाणाभावाद्रूपकोपमयो साकर्यमेव स्यात् । शुद्धोदाहरण न— तव बाहुलता बाले कोमला भाति [illegible] इति [illegible] । अत्र कोमले ति
६९सामान्यधर्मप्रयोगात् स मान्याप्रयोगे [illegible] उपमित[illegible]समासस्य विहितत्वात् बाहुरेव लता इति समास । [illegible] बाधकम् ।
एवमेव तव बाहुलता [illegible] इति उदाहरणं इदम् ।
७०अत्र पुष्पित वमुपमा[illegible] इति [illegible] ॥ ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपको[illegible] दर्शयति— अङ्गुल्य इति । [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षचारिणी [illegible] । [illegible]
श्रिय सादृश्यदर्शनाय [illegible]

11 [illegible] for नखार्चिष M (?), Ca.

बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥
इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८
ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।

विपर्ययमात्रं दर्शयति अङ्गुल्य इति । अङ्गुल्यः अङ्गुष्ठादय कर पल्लवानि किसलयानि । उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्लि ङ्गत्वे न दोषः । अतोऽत्र वाक्यत्रये भिन्नलिङ्गयोर्निर्देशः । वचन रूपके कश्चिन्न दोषाय यथा शास्त्राणि चक्षुर्नवम् इत्यादि । अत्र इत्यनेन सकलशास्त्रदर्शित्वमुक्तेन चमत्कारातिशयः । एवंविध वचनभेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारकस्य रूपकस्य संज्ञां निर्दिशति—इत्येत इत्येतत् अङ्गुल्य पल्लवानीत्येतत् असमस्ताख्यम् असमस्तमितरम् । रूपकम् बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लव इत्यादिकं समस्तं समस्त रूपकम् । तत्रोपमानोपमेययोः समस्तत्वादिति भावः । समस्तव्यस्त दर्शयति स्मितमिति । मुखेन्दोः मुखमेव इन्दुः तस्य स्मितं ज्योत्स्ना । अत्र मुखेन्दोरिति समस्तं स्मितं ज्योत्स्नेति व्यस्तम् । समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपकं दर्शयति—ताम्राङ्गुलिरिति । ताम्राङ्गुल्य एव दले पत्रपङ्क्तिर्यत्र तत् । नखानां दीधितयः किरणानि एव केसराणि कि स्कानि यस्मिन् । एतादृशं भवच्चरणपङ्कज त्वत्पदकमलं भूपालैः ध्रियते उह्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्यासकलरूपकत्वं विशदयति—अङ्गुल्यादौ इति । अङ्ग ल्यादौ आदिशब्देन नखग्रहणम् । दलादित्वम् अत्रादिशब्देन केसरग्रहण पादे च पद्मताम् आरोप्य तयोस्तत्स्थानविन्यासात् तस्य पङ्कजस्य योन्द

ii. 70—चारोप्य for चाराप्य Ca.

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥
अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥
मञ्जरीकृत्यघर्माम्भः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

मूर्धो तत्र विन्यासात् भ्रियते इति प्रतिपादनात् एतत् सकलरूपकम् सम्पूर्णरूपकम् दलकेसररूपसर्वावयवनिरूपणात्। अयं भावः चरणपङ्कजमित्यत्र उपमारूपकयोः संशय.। तत्र भूपालैर्मूर्ध्नि भ्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसंगतं भवति। अत· मूर्ध्नि धारणं रूपकसाधकम् उपमेये चरणे तस्यासंभवादुपमाया बाधकम्। अतोऽत्र रूपकमेव नोपमा न वा संदेहसंकर.। इदमेव साङ्गं सावयवमिति अर्वाचीना व्यवहरन्ति। उक्तं च जगन्नाथेन (p. 231)—
परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघात. सावयवम् यथा—

सुविमलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।
वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥ इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। अङ्गुल्य. पल्लवान्यासन् इति असमस्तरूपकोदाहरणमपि सकलरूपकस्य भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरणं दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने अकस्मात् सहसैव स्फुरिताधरपल्लवं स्फुरित कोपेन कम्पितः अधर एव पल्लव· यस्य तत् ते मुखम्। मुक्ता मौक्तिका तद्वत् रुक् यासा ताः मुक्ताकारा इत्यर्थ घर्माम्भकणमञ्जरी घर्माम्भसा स्वेदोदकाना ये कणा बिन्दव त एव मञ्जर्य अथवा घर्माम्भ एव कणमञ्जरी कणवल्लरी तुषारस्तवका इत्यर्थ । धत्ते दधते ॥ ७१ ॥

उदाहरण विशदयति मञ्जरीति। अत्र प्रस्तुतोदाहरणे घर्माम्भ· उपरिदर्शितप्रथमसमासे घर्माम्भ शब्देन घर्माम्भकणा ग्राह्या । द्वितीयसमासस्वीकारे मञ्जरीशब्देन कणमञ्जरी ग्राह्या । अयमेव समासो युक्त इति भाति। अन्यथा कमले मञ्जरीवर्णनस्यानुपयुक्ततया मञ्जरीपद व्यर्थ·

ii 71—स्फुटिताधर for स्फुरिताधर M:—वमन्ति (न्ती·!) for घर्माम्भ V
ii 72—घर्माम्बु for घर्माम्भ D, M V, स्वेदाम्भः Ca.

नान्यथा कृतमत्राङ्गमनोवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥
वल्गितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

मिव भवति। [illegible] अङ्गम् अवयवि पङ्क [illegible] पङ्कजत्वेन आरोप्य आननमात्रम् अवयवि नान्यथा कृतम् पद्माभिन्नं वर्णितम्। अतोऽवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकमिदम्। मुखे पद्म [illegible] पन्नु अर्थवशाद्भवमेय। [illegible] एकदेशविवर्ति रूपकं [illegible] परं तत्र त्वत्र विशेष। [illegible] अवयविन आरोपित [illegible] नास्तीति निश्चय। [illegible] न अवयवाना अवयविनो वा कस्यापि [illegible]। अतो रसनाप्रेत एकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणं -

रूपनद्या चलनयना नाम्यावर्ता वचावलिभुजङ्गा ।
मज्जन्ति यत्र मन्दा मेय तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

इत्यत्र नावयवरूपकम्। तत्र अवयविन्यास्तनद्यास्तरङ्गिणीत्वेनारोप एकदेशविवर्ति तु भवति रूपनद्यावदत्वभ्यन्य चलनयनस्य विषयः विषयिणा मीननानारोपणात्। अत एव प्रकाशकारेण P 123) श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्। इति सामान्य [illegible] विहितम् ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकमाह- वल्गितभ्रु इति। वल्गिते चलिते भ्रुवौ [illegible] स्मिन् चलितभ्रुकुटि। गलन्ति [illegible] स्वेदजलानि यस्मात् [illegible] आलोहिते आरक्ते ईक्षणे नयने यस्मिन् तत्। इदं पुरो दृश्यमानं वदन [illegible] पङ्कजम् वदनमेव पङ्कजं कमलम् मदावस्था मदमेवन [illegible] मदावस्था विवृ[illegible] प्रकाशयति। यथाश्रुतपाठेन उपमेय मा [illegible] रूपकम्। उपमानपङ्कज [illegible] भ्रान्त्यादिधर्माणामनुपादानात् उपमेयवदनस्य [illegible] न [illegible] नात्। मन्यम्। वदनमन्दूर्मादिति पाठे [illegible]

ii. 72 —अन्यथीकृतम् for अन्यथा कृतम् Cs.

ii. 73—वर्तित for वल्गित R;— जल for जल M;—between 72 and 73 V introduces stanza 90 and the first [illegible] of stanza 91, the same being also given in the[ir] proper place. This has thrown off its number[s]

अविकृत्य मुखादीनि मुखमेवारविन्दताम् ।
आसीद्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।
मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकं चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

उदाहरणं विवृणोति— अविकृत्येति । अस्मिन्नुदाहरणे मुखाङ्गानि भ्रूकुटिस्मितलोचनादीनि अविकृत्य पद्मनाङ्गभूतैः अविकृत्य उपमानाङ्ग- १भूतदलकेसरादिरूपताम् अनारोप्य अवयवि मुखमेव अरविन्दतां गमितमासीत् पद्मत्वेन आरोपितमासीत् । अतः अवयविनो मुखस्यैव पद्मत्वेनारोपणात् अवयविरूपकमिदम् । नन्वादौ इदमेकदेशविवर्ति स्यात् इति भाति । नवीनमते इदं निरङ्गरूपकमिति फलानिर्दुष्टिरस्तु न तादृशमा । यतोऽत्रावयविनो मुखस्य अवयवा निर्दिष्टाः न तु आरोपावयविनो पद्मस्य अवयवा निर्दिश्यन्ते । अत एव एकदेशवर्तिनो अवयविन आरोप्या अपि न निर्दिश्यन्ते । अत एव एकदेशवर्तिनो निरङ्गस्य भेद इति सूक्ष्मविचारणीयम् ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकभेदान् निर्दिशन्नेकाङ्गरूपकमाह मदेति । मदेन ... यत्र तत्र तथा ... भावस्येति ... तथा ... ...

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६॥
स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥
इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८॥

शेषः । ततश्च द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकं चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गानां वा योगः आरोपण[illegible] अयोगस्तदभावः भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु [illegible] योगौ भिदाकरौ एतावन्तं वाक्यांशमन्यथा विवृण्वन्ति । तथा तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । तानि [illegible] काणि योगायोगाभ्यां पुनः द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । [illegible] आरोप्यमाणानां परस्परं युज्यमानः संबन्धः अयोगस्तदभावः । एत[illegible] उदाहरणे स्पष्टीभविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—
ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥
इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । लोले चपले ने[illegible] एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवं पुष्पद्वि रेफाणां मुखावयवभूतयोः स्मितनेत्रयोः आरोपविषयीभूतानां तेषां संगत्[illegible] [illegible] इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयवत्वं नाम आधेयत्[illegible] [illegible] स्मितं वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्वं बोध्यम् ॥ ७७॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमार्द्रं स्मितमेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णे नेत्रे एव उत्पले यस्मि[illegible] [illegible] आरोपविषयभूतयोः चन्द्रिकाकमलयो[illegible] [illegible] इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

76 [illegible]

77 [illegible] 3I, [illegible] for नेत्रोत्पलं 3I; [illegible] 3I.

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति। अङ्गिन. प्रधानस्य रूपणात् तथा अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाश्रयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः। तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिदरूपणं तस्मात्। ललितं वैचित्र्येण मनोहरं विषमं रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसंज्ञकं जायते। यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति। मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन। नर्तितभ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन। तव मुखमेव इन्दुः तेन भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् अलं समर्थः। अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गभूतयोः भ्रुवोर्लतात्वारोपः कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोपः इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति। शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुक शिर चरणाग्रप्रदेशः ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लग्ना आसक्ता या जह्नु कन्या भागीरथी तस्या जलम् उदकमेव अंशुकं श्वेतपताका यस्य स असुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वज असुरेभ्य निःशङ्का निर्भीका ये सुरा तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वज वैजयन्तीव विजयादित्यर्थः वामनस्य पाद जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ८१ ॥

उदाहृतालङ्कारं निर्देशपूर्वकं विशदयति—विशेषणेति। विशे शिरोलग्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतो असुरनिःशङ्कसुरा

ll. 79—रूपणारूपणाश्रयम् for रूपणारूपणाश्रयात् X;— रूपण श्रया Y;— जायते ललित for ललितं जायते Y.
ll. 81—सुरानन्दोत्सवो for सुरानन्दोत्सव X.

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥

शेषः । तत्र द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकं चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गानां वा योगः ... अयोगस्तदभावः भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु योगौ भिदाकरौ एतावन्तं वाक्यांशमन्यथा विवृण्वन्ति । तच ... तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । ... काणि योगायोगाभ्यां पुनः द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । ... आरोप्यमाणानां परस्परं युज्यमानः संबन्धः अयोगस्तदभावः । ... उदाहरणे स्पष्टीभविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । लोले चञ्चले ... एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति ... रेफाणां मुखावयवभूतयोः स्मितनेत्रयोः ... परस्परसंबन्धसुसंगत्या इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयत्वं नाम तन्मुखनिरूपितं स्मितं वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्वं बोध्यम् ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमार्द्रं स्मितमेव चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णे नेत्रे एव उत्पले ... यस्मिन् । ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयोः चन्द्रिकाकम... अयोगात् परस्परविरोधितया असंबन्धात् इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७...

ii 76– रूपक यत्र for रूपयन्त्यत्र D.
ii 78 – आर्त for आर्द्र M, Ca;—नवाम्बुज for नेत्रोत्पल M ... ज्योत्स्नाम्बुजायोगात् for ज्योत्स्नोत्पलायोगात् M.

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिनः प्रधानस्य रूपणात् तथा
अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाश्रयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः ।
२तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिदरूपणं तस्मात् । ललितं वैचित्र्येण
मनोहरं विषमं रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसंज्ञकं जायते । यथेति
उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन । नर्तित-
भ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन । तव मुखमेव इन्दुः तेन
३भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् अलं समर्थः । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः
तथा तदङ्गभ्रुवोः भ्रुवोर्लतात्वारोपः कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोपः
इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति । शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः
शिरः चरणाग्रप्रदेशः ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लग्ना आसक्ता या जह्नु-
२कन्या भागीरथी तस्याः जलम् उदकमेव अंशुकं श्वेतपताका यस्य सः ।
असुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः असुरेभ्यः निःशङ्का निर्भीकाः बलि-
विजयादित्यर्थः ये सुराः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुरेव हरेः
६वामनस्य पादः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ८१ ॥

उदाहृतालंकारं निर्देशपूर्वकं विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन
शिरोलग्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतो असुरनिःशङ्कसुरानन्दो-

---

ii. 79—रूपणारूपणाश्रयम् for रूपणारूपणाश्रयात् N;—रूपणा रूपस-
श्रयात् V;— जायते ललित for ललितं जायते

ii. 81—सुरानन्दोत्सवो for सुरानन्दोत्सव N.

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८

शेषः । ततश्च द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकं चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गानां या योगः ... अयोगस्तदभावः भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्रार्थनीयकारकास्तु योगौ भिदाकरौ एतावन्तं वाक्यांशमन्यथा विवृण्वन्ति । तत्र तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । तानि काणि योगायोगाभ्यां पुनः द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । आरोप्यमाणानां परस्परं युज्यमानः संबन्धः अयोगस्तदभावः । उदाहरणे स्पष्टीभविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । लोले चञ्चले एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवं पुष्पद्विरेफाणां मुखावयवभूतयोः स्मितनेत्रयोः आरोपविषयीभूतानां ... परस्परसंबन्धमुपगत्या इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयत्वं नाम आधेयत्वं तन्मुखनिरूपितं स्मिते वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्वं बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमार्द्रं स्मितमेव ... चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णे नेत्रे एव उत्पले कर्णे यस्मिन् । ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयोः चन्द्रिकाकमलयोः अयोगात् परस्परविरोधितया असंबन्धात् इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

---

ii 76—रूपक यत्र for रूपयन्त्यत्र D.

ii 78—आर्वि for आर्द्र M, Cs;—नेत्राम्बुज for नेत्रोत्पल M;—ज्योत्स्नाम्बुजायोगात् for ज्योत्स्नोत्पलायोगात् M.

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिन प्रधानस्य रूपणात् तथा अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाश्रयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः।
२तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपण कस्यचिदरूपणं तस्मात्। ललितं वैचित्र्येण मनोहरं विषमं रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसंज्ञकं जायते । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन। नर्तितभ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन । तव मुखमेव इन्दुः तेन
३भुवनत्रय मर्दितु जेतुम् अलं समर्थः । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गभूतयो भ्रुवोर्लतात्वारोप कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोपः इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह हरिपाद इति । शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः शिर चरणाग्रप्रदेश वंशाग्रप्रदेशश्च तत्र लग्ना आसक्ता या जह्नु-
४कन्या भागीरथी तस्या जलम् उदकमेव अंशुक श्वेतपताका यस्य स । असुरनि शङ्कसुरानन्दोत्सव वज असुरेभ्य नि शङ्का निर्भीका बलि-विजयादित्यर्थ ये सुरा तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वज केतुरेव हरे
६वामनस्य पाद जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ८१ ॥

उदाहृताऽऽकार निर्देशपूर्वक विशदयति—विशेषणेति। विशेषणेन शिरोलग्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतो असुरनि शङ्कसुरानन्दो-

---

11 79—रूपणारूपणाश्रयम for रूपणारूपणाश्रयात् N,—रूपणा रूपण श्रयात V,— जायते ललितं for ललितं जायते V

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥
न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥
अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
अत्र संदर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥
गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ।

त्सवध्वजस्य यत् ईदृशं रूपं विशेषणविशिष्टस्वरूपं ... मित्यर्थः पादे तस्य सपताकध्वजरूपस्य समर्पणात् विशेषणवि पदार्थस्यारोपात् सविशेषणरूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह—न मीलयतीति । त्वन्मुखेन्दुः ... पद्मानि न मीलयति न संकोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रम केवलं मम असूनां प्राणानां हरणाय कल्पते प्रभवति । ... पकत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

उदाहरणं विशदयति—अक्रियेति । चन्द्रकार्याणां ... वगाहित्वादीनां चन्द्रव्यापाराणाम् अक्रिया अविधानम् अन्यस्य चन्द्र भिन्नमृत्योः कार्यं प्राणहरणरूपं तस्य क्रिया अनुष्ठानम्, अत्र ... दाहरणे यस्मात् संदर्श्यते अत विरुद्धं विरुद्धसंज्ञकं रूपकम् । उपमानाभिन्नतया रूपितस्योपमेयस्य तत्कार्यकरणमेवोचितम् । तत् तेन न क्रियते प्रत्युत तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिदं विरुद्धम् विरोधश्चात्र अनौचित्यरूप इति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरवगाहाशयत्वे

ii 82—पादेन दर्शनात् for पादे तदर्पणात् D.
ii 83—निमीलयति for न मीलयति R, V;—हरणाय व्यवस्यति for हरणायैव कल्पते D, —रम्यति for कल्पते Pn, J; वर्तते V; वारयति Cs.
ii 84 अन्यकार्यक्रिया तथा for अन्यकार्यस्य च क्रिया D;—संदिश्यते for संदर्श्यते R, संदृश्यते M; —यस्मात् संदर्श्यते तस्मात् for अत्र संदर्श्यते यस्मात् D,—रूप्य for विरुद्ध Cs.
ii. 85—गुरुत्वेनापि for गौरवेणासि D.

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।
कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।
सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारवत्तया पर्वतः असि । लोकानां कामदत्वात् वाञ्छितप्रदत्वात् कल्पपादपः कल्पवृक्षः त्वमसि । सर्वत्र हेतौ तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरवकामदत्वैः प्रस्तुतनृपः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरोपविषयीक्रियते गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां हेतुत्वेन विन्यसनात् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्पणकारास्तु (x. 37)—एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख उच्यते । इति उल्लेखलक्षणं विधाय अत्र एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोल्लेखादिममुल्लेखालंकारमाहुः । परं हेतुशून्यस्थले विविधारोपे उल्लेखः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे सति यन् नैरुल्लेख एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तचिन्त्यमिति भाति ॥८६॥

श्लिष्टरूपकं दर्शयति—राजेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृपश्रेष्ठः हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं सम्भोगोचितम् । भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् भ्रमरैः कामुकैः भृङ्गैश्च प्रार्थ्यं स्पृहणीयं सौरभं यस्य । सखि दयिते तव वक्त्राम्बुजं वक्त्रमेव अम्बुजं भातीति शेषः । श्लिष्टरूपकम् साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्च नोपमितिसमासः ॥ ८७ ॥

---

ii. 85—कामदानाच्च for कामदत्वाच्च D.

ii. 87—भोगार्थं for भोगार्हं B;—भाति for इद D;—तदेतत् for तवेति Rn;—the stanza is omitted by M.

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।
उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥
अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।
संनद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥
चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

उपमारूपक व्यतिरेकरूपकं चेति रूपकद्वयं दर्शयति - इष्ट-
मिति गौणमुख्ययोः उपमानोपमेययोः चन्द्रादिमुखादीनां गौणं मुख्यं च
साधर्म्यदर्शनात् समानधर्मदर्शनात् गौणमुख्ययोः साधर्म्य
उपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनात् व्यतिरेकरूपकम् इत्यर्थः ... इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

उपमारूपकमुदाहरति - अयमिति । मदेन पानजनितेन मदेन आलोहि-
तः आलोहितच्छायः, अयं मुखमेव चन्द्रमाः । सन्नद्धोदयरागस्य सम्यगुद-
यविभ्रमरागेण ... उदयकालीनलौहित्येन युक्तस्य
चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानकान्तिमत्त्वात् स्पर्धते । चन्द्रमिति रूपकेण
चन्द्रं स्पर्धते न तु तमनुकरोतीत्यर्थः । अन्यथा उपमायाः ...
साधारण्याभिमततया प्राधान्यात् वस्तुनिर्देशस्य मुखचन्द्रमा इतिवत्
अलङ्कारव्यपदेशकल्पाभावेन इदं रूपकमेवेति ... स्यात् ।
रूपकेण चन्द्राभिन्नं मुखमिति ... चन्द्रसदृशं मुखं
प्रतीतिः ... स्यात् । अत्र चन्द्राभिन्नतया आरोपितस्य
मुखस्य ... चन्द्रप्रतिगर्जनात् उपमा ...
अत्रामनुष्य प्रेमचन्द्रमाणस्य ... मुखं नास्ति साक्षात् ...
इन्दुमण्डलम् । इत्येतदुदाहरणं पर्यवसन्नम् ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपकं दर्शयति - चन्द्रमा इति । देवैः असमग्रोऽपि अपूर्ण

II. 88—दर्शन गौण for दर्शनाद्गौण V.—व्यतिरेकाख्या for व्यतिरेकाख्य D;—रूपक द्वितय for रूपकद्वितय V, M.

II. 89—मुखस्य for चन्द्रस्य P (evidently an oversight; the commentary gives the correct reading; the mistake is corrected in the reprint);—आरब्धोदय for सनद्धोदय Cs.

असमग्रोपमौ भवद्द्वयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥
मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।

असौ चन्द्रमा शनैः पीयते । अयं मन्दुगेरवी आपूर्णमण्डलः संपूर्णबिम्बः त्वन्मुखचन्द्रमा त्वन्मुखमेव चन्द्रमाः सदा पीयते। अत्र मुखचन्द्रसमं असम्पूर्णत्वपूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकमेतत्। अत्र च व्यतिरेकः उपमानोपमेययोरन्तरं द्योतयति। नायं वक्ष्यमाणो व्यतिरेकालङ्कारः तस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानविषयत्वात्। अत्र रूपकेणाभेदप्रतीतिः। तदुक्तम्—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपकं दर्शयति—मुखेति। हे सुन्दरि इत्थं मया प्रत्यक्षीकृतम् अनिष्टकरम्। अन्योपतापिन अन्याः प्रतिनायिकाः तासां उपतापिनः समतापकस्य सौन्दर्यातिशयेन तासां मात्सर्योदयात्। ते मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वं न संवादि नानुगुणम्। यतः प्रसिद्धचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः तव मुखं तु प्रतिनायिकानां संतापकम् अतो न संवादि । अथवा अन्योपतापिन अन्यस्य त्वत्तो भिन्न नायकोऽहं तस्य उपतापिन प्रणयकलहे मधुरोक्तिशून्यतया। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। अत्र अन्ये टीकाकारास्तु —इत्थमितिपदं वाक्यस्यास्य कमलसमाननकृतचन्द्रनिन्दाबोधकवाक्यानन्तर्यं सूचयति। इत्थं कमलसमानत्वेन अन्योपतापिन परपीडयितुं यद्वा इत्थम् एवम् अनिनिन्दयमित्यर्थः। अन्योपतापिन सादृशाविरहिजनसंतापकस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धस्य चन्द्रत्वं तव मुखचन्द्रस्य न संवादि न युज्यते। सर्वेषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्मा नामाग्योगादिति भाव इति विवृण्वन्ति। तत्र अन्योपतापिन इति विशेषणमात्राद्विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रतीतिस्वारस्य। तदुक्तं वामनेन विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ इति। इत्थमेतत् आक्षेपरूपकम् आक्षेप प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वात् आक्षेपरूपकम्। अथवा आक्षेप निन्दा तत्निवेशनादिदमाक्षेपरूपकम्। नात्र व्यतिरेकं सादृश्यप्रतीतिरभावात्। न चापह्नुति प्रस्तुतस्य

न ते सुन्दरि संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥
मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।
भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

[illegible]ात् । अत्र [illegible] न प्रस्तुतः [illegible] [illegible] प्रस्तुतमुखचन्द्रस्य निषेधोऽपि [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible]ात् । [illegible] [illegible]मिति ॥ ९१ ॥

समाधानरूपकं कथयति—मुखेन्दुरिति । हे चण्डि ते मुखेन्दुः [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । भाग्यदोषात् [illegible] इति एवं [illegible] [illegible] समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

[illegible] —मुखेति । मुखमेव पङ्कजं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मित्यर्थः । [illegible] [illegible] । [illegible] मुखपङ्कजरङ्गे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (P. 120) —

[illegible]

[illegible]

शीलानुरूपं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥९३॥
नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥९४॥
मुखादित्वं निवर्त्यैवं पद्मादित्वेन रूपणात् ।

अत्र रम्यमिति रूपकरूपकयोर्विशेषणम् यत्र रूपकरूपके रम्यत्वं नास्ति तत्र नायमलंकारः । यथा—नारीबाहुलताव्यालीपरिक्षिप्तः पुनः सुखी इति । अत्र बाहौ लतात्वारोपे न कापि रम्यता । अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः कथयन्ति । अस्मिन्नुदाहरणे चमत्कृतिरस्ति परं बाहौ लतात्वारोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्रायः इति ध्येयम् ॥९३॥

तत्त्वापह्नवरूपकं दर्शयति—नैतदिति । एतन्मुखं न इदं पद्मम् । इमे नेत्रे न अपि तु भ्रमरौ । एता दन्तार्चिषः दन्तकान्तयः न किंतु केसराणि किञ्जल्का एव । तवेति सर्वत्र उपमेयेन संबध्यते ॥९४॥

उक्तोदाहरणं व्याख्याति—मुखादित्वमिति । मुखादित्वम् मुखत्वादिकं मुखनेत्रदन्तार्चिरूपमुपमेयं निवर्त्यैव प्रतिषिध्यैव पद्मादित्वेन पद्मत्वादिना पद्मत्वभ्रमरत्वकेसरत्वेन रूपणात् आरोपात् उद्भासितगुणोत्कर्षम् उद्भासितः रूपकान्तरेभ्य औज्ज्वल्यं नीतः गुणानामुत्कर्षः तादात्म्यारोपहेतु प्रस्तुतगुणानाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य यथार्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुखस्वरूपस्य अपह्नवेन अप्रस्तुतपद्मादिरूपारोपेण वस्तुनिर्देशनेन रूपकम् इति तत्त्वापह्नवरूपकम् । रूपकान्तरेषु केवलं सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान् गुणोत्कर्षः ततोऽपि अधिकोऽत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्भासितगुणोत्कर्षत्वमस्मिन् रूपके सहृदयवेद्यमस्ति । केचित्तु उद्भासिगुणोत्कर्षम् इत्यस्य उद्भासितं स्फुटं दर्शितं गुणोत्कर्षं प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य गुणवर्णनरूपं तत्त्वापह्नवरूपकस्य विशेषं मन्यते । परं तदपेक्षया प्रथम-

---

ii. 93—रूप for रूप P, B, D,—रम्य for रम्य D, M.

ii. 94—न त्वमुखम् for नैतन्मुखम् V,—इमे for इमौ R, D (emended इमौ in the margin).

ii. 95—निवर्त्यैव for निवर्त्यैवं P, R, V;—पद्मादित्वनिरूपणात् for पद्मादित्वेन रूपणात् V, D.

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥९५॥
न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दर्शिताशयः एव गरीयान् इति भाति । नेयमपह्नुतिः तस्यां धर्मनिषेधेन धर्मान्तरारोपः । यथा——न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रि-मिति । कुवलयानन्देऽपि——शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नव इति धर्मनिह्नवस्थले एव अपह्नुतेर्विषयो दर्शितः । अप्रस्तुतस्य स्मरस्य पञ्चेषुत्वरूपं धर्मं प्रतिषिध्य तस्मिन् सहस्रपत्रि-रोपः । अत्र तु धर्मिणं मुखादिकं प्रतिषिध्य धर्म्यन्तरस्य पद्मादिकस्यारोपः इति उभयोर्भेदः । केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूपक-अपह्नुतौ तु सादृश्यप्रतीतिर्निरपेक्ष्यते सादृश्यप्रतीतिभिन्नस्थलीयारोपे-सा । तथा च प्रकृते निषेधेऽपि सादृश्यप्रतीतिरस्त्येव इति अत्र सादृश्य-प्रतीतिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु (x. 32)——प्रकृतं प्रति-षिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः । इति सामान्यतः प्रतिषेधपूर्वकारोपे अप-ह्नुतिं कथयन्ति । तदपह्नुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे——रूपं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे । इति विषयस्य विशेषणमुपन्यस्यन्ति तन्मतेऽत्रापह्नुतिरेव ॥९५॥

रूपकमुपसंहरति——न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पा-प्रकाराणां पर्यन्तः परिसमाप्तिः नास्ति । अत दिङ्मात्रम् उपमारूपकस्व-रूपावगमाय किंचिदिव दर्शितं कथितम् । अनयैव दिशा धीरैः साहि-त्यशास्त्रमर्मज्ञैः अनुक्तमपि अकथितं उपमारूपकविभागम् अनु-मीयतां उन्नीयताम् । तथा च भेदद्वयविशिष्टं परपरितमपि रूपकमे-व । तदुक्तं प्रकाशकृता (P. 7.28) ——

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत् परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

ii. 95 उद्भावित for उद्भासित P, B, D, M, Cs,——तत्त्वापह्नुति for तत्त्वापह्नव Cs, M, D (emended to तत्त्वापह्नव in the margin)
ii. 96 The stanza is omitted by M.——पर्यन्तो न for न पर्यन्तो D,——अतः for अतः D

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैः-

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं नरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् समितां युद्धानां स्वीकारः एव समिधा स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजयः परपराभवः एव विजय. अर्जुनः एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ॥ भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते । अपय्यदीक्षितास्तु अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरंपरितमपि दर्शयन्ति यथा(चि मी P 51)—

पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
संग्रामत्रासनाम्यन्मुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः ।
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्वणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः
खड्गक्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥ इति ।

इदं चाधिकारारूढवैशिष्ट्यमपि भवति यथा—इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः । इति । वैयधिकरण्येपि भवति यथा—विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः । इति । क्वचिद्वैधर्म्येणापि यथा—सौजन्याम्बुमरुस्थली सुजनता लेख्यद्युभित्तिर्गुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (P.251) अन्येपि भेदा हेमचन्द्रेण दर्शिताः । तथाहि अनेकविषयं रूपकं यथा—

यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति प्रहो
नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्ज्ञात्यादयः पल्लवाः ।

रनुक्तमनुमीयताम् ॥९६॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

स्कन्धोदारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणा परशुना तृष्णा लता लूयताम् ॥

४८इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।
खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

४९सहजावयवरूपकं यथा—

गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खलाः पन्नगा अपि ।
यन्ता सिंहोपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तथा ॥ इति ।

४७यथा वा—

पप्फुरिअओट्ठदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमहुविच्छड्डं ।
उक्खण्डिदअण्ठणालं पडिअं फुडदमणकेसरं मुहकमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दशनादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्ख-
४८ण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे
कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यते ।

५०उभयावयव यथा—

अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।
राजन्ति हंसरसना संप्रति वापीविलासिन्यः ॥ इति ।

५१रशनारूपकं यथा—

किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ इति ।

अत्र हि किसलयकरैः करकमलैः कमलमुखैः मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण
५३शब्दानां सदर्भ उपलभ्यमानः तदर्थानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
सम्बन्धानां कारणभावमनुमापयति । एवमन्येपि विविधाः कल्पिताः प्रभेदाः
सन्ति । तेषु केचिदुक्तेषु अन्तर्भावनीयाः केचित्तु वर्णनानुरोधेन
६०तत्तदनुरूपनामभिरूहनीयाः । विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे चतुर्थपरिच्छेदे
द्रष्टव्यः ॥ ९६ ॥

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥९८॥
चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥९९॥
श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।

दीपकमुदाहरति—पवन इति । दक्षिणः पवनः मलयानिलः जीर्णं पत्रं हरति । अनेन तस्य मान्द्यं सूचितम् । स एव अत्र पूर्ववाक्यस्थपवनशब्दपरामर्शकः। स एव पवनः आनताङ्गीनां स्त्रीणां मानभङ्गाय कल्पते कामोद्दीपकत्वादिति भावः। [illegible] पवन इति जातिवाचकपदस्य उत्तरवाक्ये स इत्यनेन [illegible] सुघटितो भवति इति दीपकालंकारः। शास्त्रे वायोः [illegible] व्यक्तिकथनात् तत्सामान्यवाचकः पवनशब्दो जातिवाचकः । जातिदीपकम् ॥ ९८ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति—चरन्तीति । कस्यचिच्चक्रवर्तिनः [illegible] वर्णनमेतत् । ते दन्तिनः चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु चरन्ति । अनेन [illegible]मत्वं सूचितम् । ते गुणाश्च चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु लोकालोकपर्वत[illegible] कुन्दभास कुन्दकुसुमस्येव भाः कान्तिः येषां ते तादृशाः गुणाः [illegible] अनेन गुणानां विश्वव्यापित्वं च सूचितम् । अत्र चकारेण [illegible] [illegible]क्रियायाः पूर्ववाक्यवदुत्तरवाक्योपकारकत्वात् [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] दन्तिन इत्यस्य दिग्दन्तिनः इत्यर्थं स्त्री[illegible] [illegible] प्रदर्शयन्ति परे [illegible] [illegible] इति मे भाति ॥ ९९ ॥

[illegible] श्यामला इति । दिशः दश दिशः [illegible] [illegible] । प्रावृषेण्य इति प्रावृट्शब्दात् भवार्थे [illegible] । जीमूतपङ्क्तिभिः [illegible] श्यामलाः मलिनाः ।

[illegible] स एव [illegible] एवं [illegible] P, B, D: [illegible] B:

सुरभ्य कुसुमारामैर्नवमाल्लकमालिभिः ॥१००॥
विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥१०१॥
इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित् तानि तद्यथा ॥१०२॥
नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

कुसुमारामैः नवमाल्लकमालिभिः [illegible] श्यामलाः । अत्र श्यामलाः इति गुणवाचकपदेन दिशः इति पदस्य तथा चकारेण भुवः इत्यस्य च सम्बन्धात् इदं गुणदीपकम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—विष्णुनेति । विक्रमस्थेन त्रिपादविक्षेपकारिणा वि[illegible] विक्रमेण विष्णुना दानवानां बलिप्रभृतीनां विभूतयः सम्पदः क्वापि नीताः [illegible] प्राविता इत्यर्थः । तथा दैवतर्द्धयः इन्द्रादीनां श्रियः कुतोऽपि आनीताः । अविज्ञातस्थानादेव आनीता इत्यर्थः आसन्निति शेषः । अत्र विष्णुशब्दस्य व्यक्तिवाचकतया द्रव्यपदम् । तस्य पूर्वार्द्धस्थ[illegible] [illegible]न्यायेन अनुषङ्गेण वा अपरवाक्येऽपि इति द्रव्यदीपकम् ॥१०१॥

उक्तानि आदिदीपकानि मध्यान्तदीपकानि दर्शयाम इति [illegible] [illegible]—इत्यादीति । इति पूर्वप्रकारेण आदिदीपकानि उक्तानि । वाक्यान्तर[illegible] [illegible] एकत्र [illegible] निवेशितत्वात् । एवम् अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र [illegible] निवेशेन मध्यान्तवाक्ययोरपि कानिचित् [illegible] दर्शयिष्यामः । तद्यथा तानि यथा [illegible]दाहरणार्थम् ॥१०२॥

[illegible] [illegible]—नृत्यन्तीति । [illegible] निचुलो वेतसवृक्षः [illegible] [illegible] वेतसवृक्ष [illegible] । [illegible]

ii. 101—[illegible] for [illegible] [illegible]
ii. 101—[illegible] for [illegible]
ii. 102—[illegible]

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।
चलं च तडितां दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥१०५॥
त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।
मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥१०६॥

अन्तवाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति—जलमिति । जलधरैः मेघैः उद्गीर्णं वान्तं जलं वृष्टिजलम् गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमयूराणां कुलं समूहः चलं चञ्चलं तडितां विद्युतां दाम सन्धानम् एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः मदनस्य बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्तवाक्यस्थितेन पदेन वाक्यत्रये समन्वयात् एतत् अन्तगतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकं क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम् स्मरेण शरासने अस्त्रम् मयापि मरणे चेतः चित्तम् एतत् त्रयं समं युगपत् कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसंबन्धात् क्रियागतमन्त्यदीपकमिदम् ।

गुणद्रव्यगतमन्त्यवाक्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माणः दर्शयन्ति यथा—

इदमुज्जृम्भते बिम्बं मानोऽस्थापयितुं जगत् ।
ममैव हृदयं चण्डि मुखं च तव लोहितम् ॥

अत्रान्त्यवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

सत्यं विश्वं संतपति सत्यं कर्षति वै रसान् ।
तमांसि तु निहन्तीति मार्गनीयोदयो रविः ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्वाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्त्यवाक्यदीपकम् । अत्र गुणगतान्त्यवाक्योदाहरणे ममैव हृदयं लोहितमित्यत्र लोहितमारक्तम् अनुरक्तमित्यर्थः ॥ १०६ ॥

---

ii. 105—कक्षे च शिखिनां कुलम् for कुलं गृहशिखण्डिनाम् V (marginal substitution).

ii. 106—कर्णोत्पलं for नीलोत्पलं N, D,—स्मरेणेषु for स्मरेणास्त्रं D,—मया च for मयापि D;—रमणे for मरणे Cs.

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।
कर्शयन्ति च घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥१०९॥
अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥११०॥
हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥१११॥
अनेकशब्दोपादानात् क्रियैवैकात्र दीप्यते ।

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः अनङ्गस्य अवलेपं दर्पं वर्धयन्ति । मारुतोद्धूतशीकराः वायूत्क्षिप्तजलकणा. बलाहकविशेषणमेतत् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य अवलेपं कर्शयन्ति कृशं कुर्वन्ति । अत्र हेतुर्मारुतोद्धूतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेपपदेन कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकर्शनरूपे संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्वर्धनकर्शनरूपयोरपि एकस्मिन् कर्तरि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात् विरुद्धदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्यस्य अवलेपबलाहकपदाभ्यां च उत्तरवाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् । तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचकं बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजातिदीपकयोस्तत्र संकरः ॥११०॥

एकार्थदीपकमुदाहरति—हरतीति । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः आशानां दिशाम् आभोगं विस्तारं हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणां गणं समूहं गृह्णाति स्वस्मिन् निगूहति । मे च प्राणान् आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—अनेकेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे एक जलधरावल्या [illegible] अनेकशब्दोपादानात् । अनेक [illegible]

[illegible]

स्मरणेनैव संबन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥११४॥
अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

कर्त्तारिभमन्तीति क्रियया दीपनात् इदं श्लिष्टार्थदीपकम् । तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः अपरत्रार्थश्लेषः॥११४॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्वान्वितेन पदस्य वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैचित्र्यमुपजीव्य विविधदर्शितरचनावैचित्र्येण शेषाणामपि उक्तेष्वशिष्टानामपि विकल्पानां प्रकाराणाम् आवलिसंपुटप्रभृतीनाम् अवगतिः यथायथं निवेशो विधातव्या कर्तव्यः । तथा चोक्तं भोजराजेन—

> अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।
> संपुटं रसना माला चक्रवालं च तद्भिदाः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आवृत्त्यलंकारनाम्ना अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

> त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
> स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
> परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणतां बिभ्रति गिरं
> न विद्मस्तत् तत्त्वं वयमिह हि यत् त्वं न भवसि ॥ इति ।

संपुट यथा—

> नवपल्लवेषु लोलति घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।
> स्थापयति स्तबकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति ।

अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मी· लोलति अशोकस्य विटपेषु वसन्तलक्ष्मी घूर्णते अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मी· चलति अशोकस्य स्तबकेषु वसन्तलक्ष्मी चरणे स्थापयति इति संपुटक्रमेण मिथः वसन्तलक्ष्मीरशोक इति पदे द्रव्यवाचिनी संबध्यमाने मिथः संबद्धे एव दीपयत· । तदेतत् सपुट नाम दीपकम् । रसनादीपकं मालादीपक प्राय· समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन . .

---

ll. 114—तथा for अपि P, R, N.

ll. 115--एवमुक्त for अनेनैव D

[illegible]

विकल्पानामनुगतिरिवानल्पा विचक्षणैः ॥११५॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।
दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥११६॥
विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

मिति न पुन उदाहरणेन दर्शयाम । तत्रत्यान्यपि न तथा दर्शनीयस्य प्राक् दर्शितत्वेन । इति दीपकचक्रं दीपकभेदः ॥११५॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलंकारं दर्शयति—अर्थावृत्तिरिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे अर्थावृत्ति पदावृत्ति उभयावृत्ति इत्येवमुक्तम् अलंकारत्रयम् इष्टम् कविभिरिति शेष । यथेति उदाहरणार्थम् । अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुन वाक्यान्तरेणाभिधानम् । पदावृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन रूपेण स्थिति । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरेकत्रास्मिन् वाक्ये स्थितिः पुनरन्यत्रोभयोरुस्थिति । दीपके वाक्यान्तरे अपि पूर्ववाक्यस्थपदस्यानुषङ्गेणान्वयनिर्वाह अत्र तु तादृशवाक्यं तदर्थस्यार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलंकार इति युक्तमेवोक्तं दीपकसादृश्यम् अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्तिरूपस्यास्यालंकारस्य यमकादेः अभिन्नत्वशङ्का निराकृता । यमके हि द्वितीयस्य अन्यवाक्यीयपदसम्बन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः । पूर्ववाक्यीयपदस्यानुषङ्ग उपयुक्त. तत्र यमकालंकारबाधेन पदावृत्तेः प्रवृत्तिरिति प्रेमचन्द्रशर्माण । भोजराजस्तु एते त्रयोपि अलंकाराः दीपकविशेषा एव इति मन्यते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभि ॥११६॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति—विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बकुसुमानि कुटजद्रुमा स्फुटन्ति पुष्पविकासेनोद्भिन्ना इव भवन्ति । कन्दल्य उत्फुल्लन्ति पुष्पोद्गमेन विकासिना भवन्ति । ककुभानि अर्जुनवृक्षकुसुमानि

ii 115--अवगति for अनुगति P, R, अनुमति D

ii 116--एव च for इत्यपि P, R,--स्थान for स्थाने V, – तथा for यथा V

ii 117--सर्जानि for कदम्बानि Rn,--कुटजद्रुमा for कुटजोद्गमा R, V

विकल्पानामनुगतिर्विधानव्या विचक्षणैः ॥११५॥
॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।
दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥११६॥
विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

मिति न पुनः उदाहरणेन दर्शयामः । चक्रवालमपि न तथा न्तस्वरूपं प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्रं दीपकसंघः ॥११५॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलंकारं लक्षयति रिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्ति संज्ञकम् अलंकारत्रयम् इष्टम् कविभिरिति शेषः । ... अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुनः वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् वृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन स्थितिः । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरेकतरस्मिन् वाक्ये पुनरन्यत्रोभयोर्स्थितिः । दीपके वाक्यान्तरे ... पूर्ववाक्यस्थपदस्यानुषङ्गेणान्वयनिर्वाहः अत्र तु तादृशवाक्ये स्थार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलंकारः इति युक्तमेवोक्तं ... त्वम् अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन ... कारस्य यमकादौ अनिप्रसङ्गः निराकृतः । यमके हि द्वि ... अन्यवाक्यीयपदसम्बन्धस्य अनुपपत्त्या विवक्षितार्थानुपपत्तिः । पूर्ववाक्यीयपदस्यानुषङ्ग उपयुक्त नत्र यमकालंकारबाधेन पदा सर्वानिति हेमचन्द्रशर्मणा । भोजराजस्तु एते त्रयोपि ... दीपकविशेषा एव इति मन्यते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥११६॥

अथार्थावृत्तिमुदाहरति विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बकुसुमानि कुटजद्रुमाः स्फुटन्ति पुष्पविकासेनाह्लादिता इव भवन्ति । कन्दल्यः ... न्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुभानि ...

ii. 115- अवर्ति for अनुगति P, R₁ अनुमतिः D.
ii. 116,—एव च for स्थान P, R, स्थानं for स्थाने V;— तथा for यथा ।
ii. 117- ... for ... Ra,—कुटजद्रुमाः for कुटजोद्गमाः P, R, V

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥११७॥
उत्कण्ठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् ।
यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥११८॥
जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥११९॥

दलन्ति । प्रावृड्वर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदानि भिन्नरूपाण्यपि एकार्थानि इति अर्थावृत्तिरलंकारः ॥११७॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माला मेघपङ्क्तिः कलापिनां मयूराणां वृन्दं समूहम् उत्कण्ठयति स्वादिदृक्षया उद्ग्रीवं करोति । मकरध्वजः कुसुमेषु यूनां तरुणानां मानसम् उत्कण्ठयति विलासोत्सुकं विदधाति । मेघानां कामोद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य उभयत्र भिन्नार्थकत्वेन केवलं पदावृत्तिः इति पदावृत्तिरलंकारः ॥११८॥

उभयावृत्तिं दर्शयति—जित्वेति । अत्र मर्त्यलोके भवान् विश्वं भूमण्डलं जित्वा अवरोधनैः अन्तःपुरिकाभिः विहरति । ते रिपुवर्गः दिवं गतः मृतः । स्वर्गे अप्सरोभिः सह विहरति । अत्र विहरतीति

धर्माक्षेपोऽयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥१२८॥
सुन्दरी सा नवेत्येष विवेकः केन जायते ।
प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥१२९॥
धर्म्याक्षेपोऽयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रभाह्वयम् ।
अनुज्ञायाथ यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥१३०॥
चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

उदाहरणं योजयति— धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् औत्कनैपुण्येन कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्यथाकरणरूपेण कर्मणा अङ्गनायाः शुभाङ्ग्याः गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धं तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥१२८॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति —सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा सुन्दरी नायिका मम मदीया न वा इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानं केन जायते कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथं भ्रान्तोऽसीत्याह प्रभामात्रमिति । हि यतः तरलं चञ्चलं सर्वतः दृष्टिविपातेन प्रसरत् प्रभामात्रं

स वर्तमानाक्षेपोयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।
कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥१२४॥
सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ लप्स्यसे ।
अन्याचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥१२५॥
सोयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
कदाचिदपराधोस्य भावीत्येवमरुन्द्ध यत् ॥१२६॥
तव तन्वङ्गि मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।
यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥१२७॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरणे योजयति—स इति । यतः काचित् नायिका कर्णे असितोत्पलं कुर्वती एव न तु कृतवती करिष्यमाणा वा चाटुकारेण [1]मधुरभाषिणा प्रियेण एवम् कुतः इति वैफल्यप्रदर्शनेन निषिद्धा अतोत्र वर्तमानकालीनस्यासितोत्पलधारणस्य निषेधात् वर्तमानाक्षेपोयं ज्ञेयः ॥१२४॥

भविष्यदाक्षेपमाह—सत्यमिति । हे वल्लभ अन्याचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन अन्यायाः नायिकान्तररूपजनस्य चुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः [2]प्राप्ता या लाक्षा तया रक्तेन लोहितीभूतेन चक्षुषा त्वं मां द्रष्टुं न लप्स्यसे मद्दर्शनं न प्राप्स्यसीत्यर्थः । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । एतत् सत्यं ब्रवीमि ॥१२५॥

भविष्यदाक्षेपमुदाहरणेन समर्थयति—सोयमिति । काचित् अतिमनस्विनी अत्यन्तमानिनी नायिका अस्य नायकस्य कदाचित् अपराधः [3]भावी इति न नायकं यत् यस्मात् एवम् अरुन्द्ध रुरोध तस्मात् सोयं भविष्यदाक्षेपः । अत्र सत्यं ब्रवीमि इति वाक्येन नायकस्य भविष्यदर्शनानुगमस्य प्रतिषेधादयं भविष्यदाक्षेपः ॥१२६॥

इत्थम् अस्य सामान्यभेदत्रयमुक्त्वा तस्य सूक्ष्मभेदानामानन्त्यात् तथा निरूपणमशक्यमिति शिष्यशिक्षायै कांश्चित् प्रभेदान् दर्शयितुं धर्माक्षेपमुदाहरति तवेत्यादि । तन्वङ्गि तव अङ्गेषु रूढं [illegible] अथवा [illegible] मार्दवं मिथ्यैव असत्यमेव । यदि [illegible] तर्हि [illegible] अकाण्डे [illegible] रुजन्ति व्यथयन्ति ॥१२७॥

[illegible] —लाक्षारागेण for लाक्षारक्तेन [illegible]
[illegible] अरुन्धत for अरुन्द्ध यत् [illegible]

धर्माक्षेपोऽयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥१२८॥
सुन्दरी सा ममेत्येष विवेकः केन जायते ।
प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥१२९॥
धर्म्याक्षेपोऽयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रभाह्वयम् ।
अनुज्ञायात्र यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥१३०॥
चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

उदाहरणं योजयति—धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् उक्तिनैपुण्येन कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्यथाकरणरूपेण कर्मणा अङ्गनाया. शुभाङ्ग्या गात्राणा मार्दवम् आक्षिप्त निषिद्धं तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात् धर्माक्षेप. ॥१२८॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति —सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा सुन्दरी नायिका मम मदीया एव इत्येष विवेक· निश्चयज्ञानं केन जायते कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथ भ्रान्तोर्मीत्याह प्रभामात्रमिति । हि यत. तरलं चञ्चल सर्वत: दृष्टिविघातेन प्रसरत् प्रभामात्रं केवल प्रभैव दृश्यते । तस्या· प्रभाया आश्रय. आधारो नायिकाशरीरं न दृश्यते ॥१२९॥

धर्मिण आक्षेप दर्शयति—धर्म्याक्षेपोऽयमिति । अत्याश्चर्य रूप प्रभातिशयेन विस्मयावह नायिकाया रूप विवक्षता प्रतिपिपादयिषता नायकेन प्रभाह्वय प्रभासंज्ञक धर्म नायिकाधर्मम् अनुज्ञायैव स्वीकृत्यैव यत यस्मात् धर्मी नायिकारूप आक्षिप्त निषिद्ध तस्मात् धर्म्याक्षेपोऽयम् ॥१३०॥

कारणाक्षेपमुदाहरति चक्षुषीति । तव चक्षुषी नेत्रकमले रज्येते

128—अत्रैव [illegible] अत्र [illegible]
129 न चेत्येष [illegible] मम [illegible] B, fol-
lowin[illegible] प्रभाव [illegible] सा सुन्दरीयमित्येष for
सुन्दरी सा ममेत्य [illegible]
[illegible] केन [illegible] ud[illegible]—कस्य
मात्र प्रकाश [illegible] दाश्रय [illegible] J, D, [illegible]
130 -अनुज्ञायैव [illegible] D
रूप [illegible] यद्रू [illegible] अनुज्ञाय [illegible] अनुज्ञायैव Ra,—
स्यात [illegible]

दूरे प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।
दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥१२३॥
कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।
तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥१२४॥
न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयात्र मे ॥१२५॥

कार्याक्षेपमाह—दूरे प्रियतम इति। प्रियतमः दूरे तिष्ठतीति शेषः। सोऽयं विरहिजनघातक इति प्रसिद्धः जलदागमः वर्षाकालः आगतः। फुल्ला निचुला वेतसा दृष्टाः प्रत्यक्षीकृताः। एवं स्थितेऽपि न मृतास्मि अहमा [illegible] न दग्धास्मि। किंतु इदम् आश्चर्यम् [illegible] कथं वृत्तम्। अस्याश्चर्यं वदतेनन् ॥१२३॥

उदाहरणं विशदयति— कार्याक्षेप इति। तस्य मरणस्य कारणं [illegible] [illegible]। अथवा तत् [illegible] प्रसिद्धं कारण कारणभूतम्। [illegible] प्रधान [illegible] तदुपस्थित [illegible] मरणपरामर्शं [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विपरीतफलोत्पत्तिरनर्थस्योपदर्शनात् ॥१४८॥
क्षणदर्शनविघ्नाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः ।
प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥१४९॥
अयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।
तया निषिध्यते यात्रान्यस्यार्थस्योपसूचनात् ॥१५०॥
सहिष्ये विरहं नाथ देह्यदृश्याञ्जनं मम ।

त्यत्राक्षेप प्रियानुसरणकृतयत्नस्य आक्षेप वैफल्येन निषेध इति यत्नाक्षेपालंकार ॥१४८॥

परवशाक्षेपमाह—क्षणेति। हे नाथ क्षणं पल्माात्रं त्वद्दर्शनस्य त्वन्निरीक्षणस्य विघ्नः व्यत्ययः यस्मात् तस्मै । पक्ष्मस्पन्दाय पक्ष्मणा नेत्रलोम्नः स्पन्दाय निमेषोन्मेषरूपाय कुप्यत निमेषमप्यसहमानस्य प्रेम्ण

रोषाक्षेपोयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।
संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निवार्यते ॥१५४॥
[मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।
बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥१५५॥
[इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।
कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्छाक्षेपः स ईदृशः ॥१५६॥]

संज्ञार्थं घटयति—रोषाक्षेपोयमिति । उद्रिक्तः अतिशयस्य परां का(ष्ठां)
गतः यः स्नेहः प्रेमा तेन निर्यन्त्रितः विह्वलीकृतः आत्मा अन्तःक(रणं)
यस्याः सा तया संरब्धया संदर्शितकोपावेशया प्रियारब्धम् प्रि(येण)
आरभ्यमाणम् प्रयाणं गमनं यत् यस्मात् निषिध्यते तस्मात् अयं रोषा(क्षेपः)
रोषेण आक्षेपः रोषाक्षेपः । अस्मिन्नुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्यः ॥ १५४

मूर्छाक्षेपमुदाहरति —मुग्धेति । मुग्धा सुन्दरी कान्तस्य यात्रोक्ति(...)
श्रवणादेव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनात् मूर्छिता सं(...)
(प्र)त्यागता बुद्ध्वा मूर्छापगमात् संज्ञां लब्ध्वा प्रियं च दृष्ट्वा वक्ति ।
चिरेण आगतो भवानिति । कथं चिरकालेन स्वमागतोसि इ(...)
पृच्छतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

संज्ञार्थं योजयति इतीति । इति एवंप्रकारेण तत्कालसंभूतमूर्छ(या)

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।
मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥
इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।
तत्समान् दर्शयित्वेति श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

संज्ञां विवृणोति—असाविति । यस्मात् अनुशयोत्तरम् अनुशय· चापः तस्मादनन्तरम् अर्थार्जनादेः व्यावृत्तिः विमुखता [illegible] असौ अनुशयाक्षेपः । अनुशयपूर्वकः आक्षेपः अनुशयाक्षेपः ॥ १६१

श्लिष्टाक्षेपमाह—अमृतात्मनीति । अमृतस्येव आत्मा स्वभावः [illegible] वा यस्य तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थः मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे [illegible] आत्मा स्वरूपं यस्य अमृतमये इत्यर्थः । पद्मानां द्वेष्टरि [illegible] मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे तत्संकोचके । स्निग्धे तारके अक्षिकनीनिके इति प्रथमपक्षे । अन्यत्र स्निग्धाः अनुरक्ताः तारकाः अ[illegible] यस्मिन् भार्यात्वादिति भाव. । एवं तव मुखेन्दौ सति अपरेण इ[illegible] प्रसिद्धेन चन्द्रमसा किं प्रयोजनम् न किमपीति भावः ॥ १५९

उदाहरणं निशदयति—इतीति । एवंप्रकारेण इह रचनायाम् [illegible] न्दुवर्तिन अमुख्येन्दुवर्तिन गुणान् अमृतात्मत्वादीन् [illegible] समान दर्शयित्वा श्लिष्टविशेषणोपन्यासमहिम्ना प्रकल्प्य मुख्येन्दुः उपम[illegible] मुख्येन्दु आक्षिप्त प्रतिषिद्ध इति श्लिष्टपदविन्यासेन आक्षेपः [illegible] क्षेप ॥ १६० ॥

[illegible] अर्थार्जनादः [illegible] —दर्शितेय for [illegible]

[illegible] अपरेण [illegible]

[illegible] for गुणान् गौणेन्दु D,—तत्समान for [illegible] दर्शयित्वेति [illegible]

विस्मयार्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥
न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।
स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥
इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
अनयैव दिशान्यापि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ अर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

3 णिजन्तमेतत् । प्रक्रान्तः प्रस्तुतः विस्मयः [illegible] [illegible] अनेनायम् अर्थान्तरेण आक्षेप अर्थान्तराक्षेप ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इति कदापि न स्तूयसे [illegible] । यतः त्वद्धनं अर्थिनः याचकाः 3 मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तर [illegible] माहात्म्यातिशयो व्यज्यते ॥ १६७ ॥

आक्षेपालङ्कारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादि [illegible] आक्षेप हेत्वाक्षेप प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति इ[illegible] 1 हेतुभूतस्य आक्षेपात् [illegible] हेतु [illegible] हेतुना आक्षेप हेत्वा[illegible] पूर्व दर्शित कारणाक्षेप [illegible] कारणस्य आक्षेप न तु कारणेन [illegible] [illegible] । अनयैव दिशा पद्धत्या अन्येऽपि विकल्पा भेदाः [illegible] 6 [illegible] शक्यम [illegible] ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यास [illegible] । ज्ञेय इति । किंचन किमपि वस्तु [illegible] प्रस्तुत्य [illegible] तस्य प्रस्तुतस्य अनुपपद्यमानस्य समर्थस्य [illegible] 1 [illegible] [illegible] अन्यस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

नात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरवाक्यार्थः प्रस्तुतः समर्थ्यः पूर्वार्धवाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्र कुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति फलितम् । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशकारादय । कार्यकारणभावे तु तन्मते काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः अतः स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्पादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गालंकारस्य समर्थकश्चार्थान्तरन्यासस्य ॥ सामान्यविशेषभावोऽपि साधर्म्यवैधर्म्येण द्विधा भवति । ततश्च सामान्यं विशेषेण विशेषः सामान्येन स च साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोऽर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदाहरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा भिन्नयोरन्योर्बिम्बानुबिम्बत्वे दृष्टान्तः । इमौ द्वावपि आचार्यदण्डिना उपमायामेव अन्तर्भाविनौ । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य संसृष्टिः आचार्यदण्डिनां मतेन ज्ञेया । ननु यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वरः । इति दीक्षितादिभिर्लक्षित विकस्वरालंकारः न पृथक् गणनामर्हतीति बोद्धव्यम । उद्योतकारास्तु अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपादानार्थं यत् अर्थान्तरन्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षात् व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याह ॥ १६९ ॥

1 169 – N fol. 19 ends with प्रत्यु य, after which follows a gap extending to nearly a hundred stanzas.

विस्मयोर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥
न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।
स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥
इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
अनयैव दिशान्यपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

णिजन्तमेतत् । प्रकान्तः प्रस्तुतः विस्मयः यन्निवार्यते . . अतोयम् अर्थान्तरेण आक्षेप. अर्थान्तराक्षेपः ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इ. . कदापि न स्तूयसे जनैरिति शेषः । यतः त्वद्धनं अर्थिनः याचकाः . मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरो . माहात्म्यातिशयो ध्वन्यते ॥ १६७ ॥

आक्षेपालकारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः .. आक्षेपः हेत्वाक्षेपः प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति . हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधात् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः . पूर्वं दर्शितः. कारणाक्षेपस्तु कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन । उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या अन्येपि विकल्पाः भेदाः क. कल्पितुं शक्यम् प्रज्ञावद्भिरिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति ।—ज्ञेय इति । किंचन किमपि वस्तु प्र प्रस्तुत्य उपन्यस्य तस्य प्रस्तुतस्य अनुपपद्यमानतया संभाव्यस्य सा मोपपत्तिकत्वेनोपपादन तत्र समर्थस्य अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्येति सू तम् न्यासः निवेशः । सोऽप्रस्तुतस्येति प्रायिकमेतत् वैपरीत्येनापि दृ

ii. 166—सधर्मिणः for सधर्मण V.
ii. 167—श्रूयसे for स्तूयसे V;—श्रूयते D;—कथंचन for कदाचन N, V.
ii. 168—अन्योपि विकल्पः for अन्यपि विकल्पाः P, R, D,—विकल्पे for विकल्पाः V;—शक्य(:) for शक्यम् P, R, D.

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

नात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरवाक्यार्थः प्रस्तुत समर्थ्यः पूर्ववाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्रकुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव. आदरणीयः इति प्रकाशकारादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः अत स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासमङ्गीकरोति । स हि ज्ञापक निष्पादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गालंकारस्य समर्थकश्चार्थान्तरन्यासस्य ॥ सामान्यविशेषभावोऽपि साधर्म्यवैधर्म्येण द्विधा भवति । ततश्च सामान्यं विशेषेण विशेषः सामान्येन स च साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोऽर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदाहरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः न वा कार्यकारणभाव तत्र साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा भिन्नयोस्तयोर्बिम्बानुबिम्बत्वे दृष्टान्त । इमौ द्वावपि आचार्यदण्डिना उपमायामेव अन्तर्भाविनौ । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य संसृष्टिः आचार्यदण्डिनो मतेन ज्ञेया । नन यस्मिन विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर । इति दीक्षितादिभिर्लक्षित विकस्वरालंकार न पृथक् गणनामर्हतीति बोद्धव्यम । उद्योतकारास्तु अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपादानार्थं यत अर्थान्तर न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास । दृष्टान्ते तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षात् व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । इत्याहु ॥ १६९ ॥

1. 16.—N fol. 14 ends with प्रस्तुत after which follows gap extending to ... [illegible]

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥
क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।
मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसांप्रतम् ॥ १७८ ॥
कुमुदान्यपि दाहाय किमङ्ग कमलाकरः ।

दुक्तसमर्थनात् सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र च समर्थके हुताशनप्रतिनिधौ दाहकत्वस्य समुचितत्वात् युक्तात्मायमर्थान्तरन्यासः ॥१७७॥

युक्तायुक्तमुदाहरति—क्षिणोत्विति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्कः मां कामं पर्याप्तं क्षिणोतु हिनस्तु । परं वसन्तः माधवः मां किं दुनोति कथं पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभेः श्रेष्ठस्य वसन्तस्यापि मलिनाचरितं मलिनैः पापैराचरितं तथा मलिनेन कलङ्कितेन चन्द्रेणाचरितं कर्म परपीडनरूपम् असांप्रतम् अयुक्तम् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्रोत्कृष्टस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे युक्तेन अयुक्ताचरणम् युक्तायुक्तता तन्नामार्थान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्ययं दर्शयति— कुमुदान्यपीति । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदान्यपि चन्द्रविकासीनि कमलान्यपि दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीतांशुरागिणां तेषां दाहकत्वमत्याश्चर्यास्पदमिति ध्वनितम् । अथ कमलाकरः सूर्यविकासिकमलसमूहः दाहाय भवेत इति किं वक्तव्यम् । जगद्दाहकसूर्यानुरक्तत्वेन तस्य विरहिजनदाहकत्वं च नाश्चर्यास्पदम् । उक्तार्थमेवार्थान्तरेण दर्शयति नेति । इन्दुगोऽपि इन्दुपक्षेऽपि ... सूर्यपक्ष मृदु न भवेत् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र समर्थकवाक्ये कुमुदे अयुक्तकारिता कमले युक्तकारिता इति अयुक्तयुक्तकारिता । तथा च अयुक्तं च युक्तं च अयुक्तयुक्ते च तस्य कारिता इति समास । एतानि सर्वाण्यपि साधर्म्येणोदाहरणानि । वैधर्म्येण यथा—

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां
शीतार्त्तना विनिहतेन सहस्रपत्रां ।

1. 178 - नन्वसाम्प्रतम् for नन्वसाम्प्रतम् [?]
1. 179 आपाय [or दाहाय] [.] [ ] किमङ्ग ... कमला [?]

न हीन्दुगृह्येष्वग्रेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तापं पितुः स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-
रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपत्यभाजां विभूतिरन्यं न याति इति ... मद्रराजपुत्री तापं पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७९ ॥

व्यतिरेकं लक्षयति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनोः अर्थात् नोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकेन वा बोधिते प्रतीते वा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते साधारणधर्मवाचकस्यानुपादाने व्यञ्जनयावगते सति तत्र सादृश्ये ... णया सादृश्यसंबन्धिनोः प्रतियोग्यनुयोगिभूतयोरुपमानोपमेययोः कथनं केनचिद्धर्मे । विशेषेण उपमानादुपमेयस्योत्कर्षाय ... स व्यतिरेको भवतीति शेषः । स च धर्मविशेषः क्वचिदुक्तः ... क्वेति व्यतिरेकस्य चातुर्विध्यं मम्मटाचार्यैः वर्णितम् । तथैव उपमानोपमेययोर्भेदकथनं च सादृश्यप्रतिषेधेनैव प्रायो भवति । स प्रतिषेधः क्वचित् भेदवाचिभिर्भिन्नादिभिः क्वचिच्च विरुद्धप्रतिपादनमात्रेण सम्भवति क्वचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति । सर्वमुदाहरणेषु दर्शयाम । केचित्तु उपमानादुपमेयस्य भेदकथने उपमेयस्यापकर्षकथनवदपकर्षकथनेनापि व्यतिरेकं मन्यन्ते उदाहरन्ति च

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥

अत्र उपमेययौवनस्योपमानचन्द्रापेक्षया अपकर्षः । परं नैतदाचार्यदण्डिसम्मतम् । उदाहरणेषु तादृशभेदोदाहरणस्यानुपलम्भात् । तथैव मम्मटभट्टपादैरपि उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेकः आधिक्यं तेन भेदः ... न हि इममेव चमत्कारं स्वीकुर्वन्ति अपकर्षे तु न तथा ।

179. उप for कर्ण IIa

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥
धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।
गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥
इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मेणैकत्रवर्तिना ।
प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥
अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसंकाशस्त्वं तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेषामेवमाशय. । तथाहि अत्र
१उपमेये यौवने स्थैर्याधिक्यमपेक्षितम् । अत. अस्त्येवोपमानादुपमे-
यस्याधिक्यम् । व्यतिरेकेऽस्मिन् भेदकथनं विशेषेण अपेक्ष्यते तेन मुखमिव
चन्द्रः इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वेऽपि विश-
४पतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः इति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एक-
व्यतिरेकमाह—धैर्येति । धैर्यं धृति अचाञ्चल्यं च लावण्यं सौंदर्यं लवण-
२मयत्वं च गाम्भीर्यम् गूढाशयत्वं गभीरत्वं च एते प्रमुखा येषु तैः गुणैः
सारसत्यादिभि उदन्वत महोदधे त्व तुल्योऽसि भेदस्तु वैधर्म्यं तु ते ईदृशेन
अतिमन्दरकरचरणवदनवता वपुषा शरीरेणैवास्ति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव वर्तमानेन धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्त्व
रूपेण [illegible]
२भेदस्य वैधर्म्यस्य प्रतीतिविषयप्राप्ते [illegible]
ते [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

उभयव्यतिरेकोयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।
कार्ष्ण्यं पिशङ्गता चेति यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥
त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ॥
इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥
स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

उभयेति । अयं उभयव्यतिरेक यत् यत उभयोः उपमानोपमेयभूतयोः समुद्रनृपयोः भेदकौ भेदसाधनभूतौ गुणौ कार्ष्ण्यपिशङ्गतारूपौ पृथक् दर्शितौ स्तः । अत्रापि विरुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीतिः ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—त्वमिति । त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ त्वमनभिभवनीयः स च अवार्यजलवेगः । त्वं महासत्त्वः महासामर्थ्यवान् स महाजन्तुविशिष्टः । त्वं सतेजसः द्युतिमान् स च वाडवाग्निविशिष्टः । अयं तु युवयोर्मध्ये भेदः सः समुद्रः जडात्मा मूर्खः डलयोरभेदात् जलस्वरूपः शीतलश्च । भवान् पटुः चतुरः तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

स इति । स एष उपरि दर्शितः व्यतिरेकः श्लेषरूपत्वात् जडात्मा पटुः इति श्लिष्टपदेन वैधर्म्यदर्शनात् श्लेषस्वरूपत्वात् सश्लेषः एतत्संज्ञः इति गृह्यतां जानीहि । अभ्यसमाने छात्रं प्रति उक्तिरियम् । न साधारणधर्मवाचकदुर्वारादिपदानामपि श्लिष्टत्वात् तेनास्य सश्लेषता वाच्या तैर्विशेषणैः सादृश्यबोधात् वैधर्म्यावबोधे तेषामसंबन्धात् । वैधर्म्यसमर्थप्रधाने व्यतिरेके वैधर्म्यविशेषणे श्लिष्टे एव सश्लेषव्यतिरेकस्वीकारस्य युक्तत्वात् । अपरं च साधर्म्योपपादकविशेषणश्लेषस्वीकारे सर्वेषु व्यतिरे

ii. 184—श्वेतौ for येन P, R, येनौ V,—पृथक्त्वेन दर्शितौ for पृथग्दर्शिताविह Bn

ii. 185—दुर्वारौ for दुर्वारौ V,—इयांश for इयता V, भवं तु P, R,—जलात्मा for जडात्मा V,—तथापि भवतः कथं जडात्मा भवान् for इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् given by B as variant is nothing but a change proposed by P

ii. 186—एष for एष D,—श्लेष for श्लेषात् D,—दर्शते for दर्शते Bn.

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥
स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।
तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥
वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।
भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥
शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

सश्लेषत्वापत्तिर्दुर्वारा भवेत् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य श्लिष्टत्वम् क्वचिदेकतरनिष्ठश्लिष्टविशेषणेऽपि अयं भवति । एवं श्लिष्टं सप्रपञ्चमुपपाद्य पुनर्भेदद्वयं दर्शयति साक्षेप इति । आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्यप्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेत्वर्थबोधकपञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतुभूतविशेषणैः प्रतिषेधः साध्यते चेत् तत्र सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः स्थितिमानपि अनुज्झितमर्यादोऽपि धीरोऽपि प्रशान्तोऽपि रत्नानां महार्घमणीनां सद्रूपरत्नानां च आकर उत्पत्तिस्थानमपि सन् मलिन इति तव कक्षां साधर्म्यं न यात्येव । अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृश्याक्षेप । तेन च नृपस्योत्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेक । अत्राक्षेपो नञा वाच्य ॥ १८७॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—वहन्निति । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नां महीं वहन्नपि धारयन्नपि भुजङ्गानां सर्पाणां जाराणां च भर्तभावात् स्वामित्वात् हेतोः । शेष अनन्त त्वत्त निकृष्यते त्वत्त त्वया निकृष्टीक्रियते । अत्र भुजङ्गपतित्वरूपधर्मस्य उपमेयव्यावृत्तस्य उपमानस्य प्रकर्षहेतुत्वात् अयं सहेतुव्यतिरेक ॥ १८८ ॥

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽनुविधीयते ॥ १८९ ॥
त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥
अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥
पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

तत्स्वरूपोऽस्ति । अत्र केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं
व्यतिरेक इति समासं दर्शयन्ति । परं प्रतीयमानसादृश्येत्युत्तरपदमनाकै
क्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् ॥ प्रतीयमानं सादृश्य यत्र तादृ
व्यतिरेकः अस्ति । स अभिधीयते मया निबध्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं कमलं
च द्वयोरपि अनयोः भिदा एवं भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कमल
मिति । कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वत्
उपाश्रयः आधारः तस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविप्रसिद्धं
कमलमुखसादृश्यं प्रतिषिध्यते । समानधर्मस्यात्राकथनात् प्रतीयमान
सादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अभ्रूविलासमिति
मृगेक्षण हरिणनयनम् अभ्रूविलासं भ्रुकुटिनर्तनलीलाशून्यम् तथा अस्पृष्ट
राग मदिरासवनोद्भूतलोहित्यवर्जितम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं तौ गु
भ्रूविलासमदरागरूपौ ताभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेष
कविप्रसिद्ध मृगनयनसादृश्यं निषिध्यते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयप्रयोजन दर्शयति—पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् त्वन्मुखा
द्युदाहरणे भेदमात्रोक्तिः केवलं भेदस्य कथनं न तु उपमेयोत्कर्षस्योक्ति
नत्र त्वदुपाश्रयमित्यनेनोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । तथा च तत्र भेदः कार
भेदाङ्गीय । ननु जलसंरोहि इत्यनेन जडरोहि इति प्रतीते कमल

ii. 189—अभिधीयते for अनुविधीयते P, R, अवविधीयते D.
ii. 190—त्वदाश्रयम् for त्वदुपाश्रयम् V.

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १९२ ॥
त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु ते ॥ १९३ ॥
चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

उक्तोपादानत्वम् अनुक्तोपादानत्वे च सुगमम् अत उत्कर्षः शाब्द एव इति केवल तथाविधभेदे तात्पर्याभावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तद्गुणभूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारणविशेषणमहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोऽस्ति । पूर्वोदाहरणे कारणभेदाद्भेदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्धधर्मोपादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्फुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः । इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन भेदकेन व्यतिरेक भेद सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्य सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च फुल्ले विकसिते एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविकासेन तथा सुरभि घ्राणतर्पक गन्ध सुवास ययोस्ते । फुल्लत्वसुरभिगन्धित्वयो साधर्म्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम् । एव सादृश्य स्थिरीकृत्य सदृशभेदकेन व्यतिरेक दर्शयति—भ्रमद्भ्रमरेति । अम्भोजम् भ्रमद्भ्रमरं भ्रमन्त भ्रमरा यस्मिन् तत् । ते मुखं तु लोलनेत्रं लोले विलासचपले नेत्रे यस्मिन् तत् अत्र भ्रमरनेत्रे भेदकं ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण [illegible] इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेद सदृशव्यतिरेक ॥ १९३ ॥

[illegible] सादृश्य सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—चन्द्र इति । अयं चन्द्र अम्बरोत्तंस वियद्भूषणम् । हंस तोयभूषणम् जलशोभासम्पादक । तथा इद नभ नक्षत्रमालि तारामालाविभूषितम् । [illegible] पय उत्फुल्लकुमुद विकसितारविन्दम् । अत्र चन्द्रहंसयो सादृश्यं

[illegible] हस [illegible] । हंसस्य [illegible] । चन्द्रोदय वरो- [illegible] । [illegible] चन्द्रोदयमस्वरा [illegible] ॥

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽनुविधीयते ॥ १८९ ॥
त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥
अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥
पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

तत्स्वरूपोऽस्ति । अत्र केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं तद्व्यतिरेक इति समासं दर्शयन्ति । परं प्रतीयमानसादृश्येऽप्युदाहरणसामञ्जस्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् ॥ प्रतीयमानं सादृश्य यत्र तद्व्यतिरेक अस्ति । स अभिधीयते मया निवेद्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं कमलं च द्वयोरपि अनयोः भिदा एवं भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कमलमिति । कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वदुपाश्रय आधार तस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविना कमलमुखसादृश्य प्रतिषिध्यते । समानधर्मस्यात्राकथनात् प्रतीयमानसादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अभ्रूविलासमिति । मृगेक्षणं हरिणनयनम् अभ्रूविलासं भ्रूकुटिनर्तनलीलाशून्यम् तथा अस्पृष्टमदरागं मदिरासम्बन्धोद्भूतलौहित्यवर्जितम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं तौ गुणौ भ्रूविलासमदरागरूपौ ताभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेषं कृत्वा विपरीतं मृगनयनसादृश्यं निषिध्यते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयप्रयोजनं दर्शयति—पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमित्युदाहरणे भेदमात्रोक्तिः केवलं भेदस्य कथनं न तु उपमेयोत्कर्षस्योक्तिः । तत्र त्वदुपाश्रयमित्यनेनोत्कर्षो व्यज्यते । तथा न तत्र भेदः कारणमतादृश्य । ननु जलसंरोहि इत्यनेन जलसंरोहि इति प्रतीते कमलस्य

ii. 189—अभ्यर्थितम् [?] ... अनुवर्तितम् P, R, अवतारितम् D.
ii. 190—तु त्वदाश्रयम् [?] ... त्वदुपाश्रयम् [?]

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १९२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु ते ॥ १९३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

जडोपादनत्वम् अजडोपादनत्वं च मुखस्य अत उत्कर्षः शाब्द एव इति चेत् तथाविधार्थे तात्पर्याभावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तद्गुणभूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारणविशेषणमहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोऽस्ति । पूर्वोदाहरणे कारणभेदाद्भेदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्धधर्मोपादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्फुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः । इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन भेदकेन व्यतिरेकः भेदः सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च फुल्ले विकसिते एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविकासेन तथा सुरभि घ्राणतर्पकः गन्धः सुवासः ययोस्ते । फुल्लत्वसुरभिगन्धित्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम् । तत् सादृश्यं स्थिरीकृत्य सदृशभेदकेन व्यतिरेकं दर्शयति—भ्रमद्भ्रमरमिति । अम्भोजम् भ्रमद्भ्रमरं भ्रमन्तः भ्रमराः यस्मिन् तत् । ते मुखं तु लोलनेत्रं लोले विलासचञ्चले नेत्रे यस्मिन् तत् । अत्र भ्रमरनेत्रे भेदके ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण समाने इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेदः सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—चन्द्र इति । अयं चन्द्रः अम्बरोत्तंसः वियद्भूषणम् । हंसः तोयभूषणम् जलशोभासम्पादकः । तथैव इदं नभः नक्षत्रमालि तारामालाविभूषितम् । इदं पयः उत्फुल्लकुमुदं विकसितारविन्दम् । अत्र चन्द्रहंसयोः सादृश्यं

। [॥] हंसो यं तोयभूषणं । हंसोऽयं तद्भूषणम् । चन्द्रोदय वरो- नभः । [r] चन्द्रायमम्बरोत्तमः ॥.

नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १९४ ॥
प्रतीयमानशौक्ल्यादिसाम्ययोर्वियदम्भसोः ।
कृतः प्रतीतशुद्ध्योश्च भेदोऽस्मिंश्चन्द्रहंसयोः ॥ १९५ ॥
पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटं प्रतीत भवति वियदम्भसोश्च शौक्ल्य वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् प्रतीयते । एवमुभयत्र शब्दानुपात्तस्य साम्य अम्बरतोयाभ्यां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः तौ च परस्प इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

उक्तोदाहरणद्वयं विशदयति—प्रतीयमानेति । अस्मिन् पूर्व प्रतीयमानम् वाचकशब्दाभावात् वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् उन्नीय शौक्ल्यादि आदिशब्देन नैर्मल्यस्य संग्रहः. तेन साम्यं ययोः तादृश वियदम्भसोः आकाशपयसोः तथा प्रतीतशुद्धयोः सदानुभूत धवलशुद्धयोः चन्द्रहंसयोः भेदः कृतः प्रथमोदाहरणे अम्बरतोयाभ्यां द्वितीयोदाहरणे नक्षत्रकुमुदाभ्याम् सादृश्यनिषेधः कृतः । इमे च अम्बरतोये नीलत्वादिना नक्षत्रकुमुदे च मनोहराकारत्वेन परस्पर इति सदृशव्यतिरेकः । पूर्वोदाहरणे वियदम्भसोः शौक्ल्यादिसाम्य दुरूहतया प्रतीयमानम् उत्तरोदाहरणे तु चन्द्रहंसयोः सर्वानुभवसिद्धा इति प्रतीता इत्यनयोर्भेदः । अत्र केचिद् उपमानोपमेयभूतयो चन्द्रहंस प्रतीतासाधारणधर्मयोः प्रतीयमानसाधारणधर्माभ्यां

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमहार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः ।

उभयत्रापि शब्दोपात्तप्रतीयमानसादृश्यद्वयोदाहरणेऽपि । वैधर्म्यप्रतिपादकं भृङ्गनेत्रादि आदिशब्देन अम्बरतोयनक्षत्रकुमुदानां संग्रहः । तुल्यम् धमलोलेति भिन्नशब्दाभ्यां प्रतिपादितस्यापि वस्तुतोभिन्नस्य चाञ्चल्यस्य उभयत्र विद्यमानत्वात् तयोस्तुल्यता । तथा अम्बरतोययोः शैत्यस्यादिना नक्षत्रकुमुदयोः मनोहराकारत्वेन च सादृश्यं ज्ञेयम् । तत् तस्मात् भेदकयो सादृश्यात् सदृशव्यतिरेकिता बोद्धव्या ॥१९६॥

सजातिव्यतिरेकमुदाहरति—अरत्नेति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः संहार्यं न भवतीति अरत्नालोकसंहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगभस्तिभिः अहार्यम् अनिवार्यम् । यूनां तरुणानां दृष्टिरोधकरं दर्शनसामर्थ्यनिरोधकम् । एतादृशं यौवनप्रभवं तारुण्यमदोत्पन्नं तमोऽस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु रत्नज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च विनिवार्यमस्ति । तथा आबालस्थविराणां दृष्टिरोधकं भवति । अत्र दृष्टिशब्देन ज्ञानं तमःशब्देन मोहोऽपि सूच्यते । अतएवात्रैव तमःशब्देन उपमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपादनात् व्यतिरेकसामान्यलक्षणं सङ्गतं भवति । अत्र दृष्टिरोधकत्वेन साम्यम् । तच्च धर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । रत्नसूर्यादिभिरविनाश्यत्वं च असाधारणधर्मतया उपमेयमात्रवृत्ति । तदेव भेदकम् । उपमेयस्योत्कर्षाधायकं चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलङ्कारं सङ्गमयति—सजातीयेति । दृष्टिरोधितया दृष्ट्यावरणतया इदं यौवनप्रभवं तमः तमोजातेः तुल्यम् । तथा अन्यं अरत्नालोकसंहार्यादिभिः असाधारणधर्मैः भिन्नम् यत् यस्मात् अतोऽसौ अत्र अयं सजातिव्यतिरेकः । अन्येरिति बहुवचनेन दीपशि-

ii. 196—तुल्यत्वात् for तुल्यं तत् D,—सादृश्य for सदृश V, D.
ii. 197—अवार्य for अहार्य P, Bn, V
ii. 198—स्वजाति for सजाति V, D

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १९८ ॥
॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित् कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९ ॥

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

खादिभिरनपनेयत्वादयो साधारणधर्माः संग्राह्याः तेन द्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का परास्ता ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्राप्तां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये प्रसिद्धः यो हेतुः कारणं तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन किमपि अतिगूढं कविकल्पितं वा कारणान्तरम् सूक्ष्मेक्षिकया अनुसंधानीयम् वा अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेऽपि कारणान्तराप्राप्तौ फलस्य वस्तुस्वभावेनैव संपद्यमानत्वं विभाव्यं सा विभावना । एवं च प्रसिद्धहेतुव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन कारणस्वभावान्यतरप्रतीयमानफलोत्पत्तिर्विभावनेति लक्षणं विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं यस्या सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु—क्रियायाः फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं तत्र तु विभावनासंज्ञायाः अन्वर्थता न संभवति । कारणाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात् क्वचिच्च कारणविरोधिना परंपरया प्रतिपाद्यते । विभावित कारणान्तर क्वचित् शाब्दं च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य शाब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणेषु तत्रानुसर्तव्यौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहारात् विरोधाभास एवायमिति चेन्न वक्त्रोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह हि कारणविरहेण कार्यत्वेन गम्यते न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति अपीतेति । अपीता मदिरापानम् कुर्वन्तोऽपि क्षीबा मत्ता कादम्बा हंसविशेषा यस्मिन् यत् । असंमृष्टमपि असंमार्जितमपि अमलं निर्मलम् अम्बर यस्मिन् । अप्रसादि

ii. 198—रोधतया for रोधितया D.

अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।
उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४

रेण अविरुद्धता विरोधाभावः । अस्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि का अभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणतया स्थिता । तस्मात् कारण कथं कार्योत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्थितिः ॥ २०२ ॥

शाब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—वक्त्रमिति । वदनं निसर्ग स्वभावसुगन्धि न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याजेन कृत्रिमतया सुन्दरं मनोहरम् न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अक रणरिपुः विरहिणां सहजशत्रुः चन्द्रः । तथा निर्निमित्तासुहृत् अका शत्रुः स्मरः मदनः ॥ २०३ ॥

उदाहरणं विशदयति—निसर्गेति । अत्र सुरभ्यादयो धर्माः स्व विका इति ते शाब्दाः । अतः शब्दस्वाभाविकेयं विभावना । प्रसिद्धहेतुव्यावृत्तित्वमुदाहरणे दर्शयति निसर्गादि इति । अत्र उदा निसर्गादिपदैः निसर्गाव्याजाकारणनिर्निमित्तशब्दैः हेतुः साक्षात्कार हेतवः कर्पूरभूषणमाल्यमर्यादयः साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् स्वरै निवर्तिताः अपसारिताः । सुरभित्वादि सुरभिसौन्दर्यरिपुत्वसुहृ फलं कार्यं उक्तं तैः निसर्गादिपदैः स्वाभाविकत्वेन कथितम् । तस्मात् हेतुव्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन फलोत्पत्तेः प्रतीतेः विभाव सुसंगतेति तत्र ॥ २०४ ॥

ii. 202—अहेतुक for अहेतुकं V.
ii. 203—स्मरा for स्मरः J.
ii. 204—हेतुश्च for अत्र हेतुः V;—सुरभीत्यादि for सुरभित्वादि D;—तस्मात् for तत् सा Pu.

वस्तु किंचिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

अथ प्रसङ्गात् समासोक्तिं निर्वक्ति—वस्तु किंचिदिति । किंचित् किमपि वस्तु प्रस्तुतं अप्रस्तुतं वा अभिप्रेत्य चमत्कारसौकर्याद्दिदर्शयिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य वर्णनाभिमतसदृशस्य वस्तुनः कस्यचिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा उक्तिः कथनं समासोक्तिः । समासेन संक्षेपेण अर्थद्वयकथनात् उक्तिः समासोक्तिः । संक्षेपश्च एकस्य प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपादनात् ज्ञेयः । तथाच प्रकृते प्रस्तुताप्रस्तुतयोरन्यतरस्य प्रयोगेण तदन्यस्य प्रतीतिः समासोक्तिः इति समासोक्तिलक्षणम् । एकस्य शब्देन प्रतिपादनेऽन्यस्य व्यञ्जनया बोधः चमत्कारविशेषमादधाति इति सैवास्या अलंकारबीजम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—वाच्यार्थो न तथा स्वदते प्रतीयमानः स एव यथा । इति । भोजराजः उपमानाच्छब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः इत्याह ॥ तथा च (४. ४९)—

यत्रोपमानादेवैतत् उपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ इति ।

दण्डिनापि समासोक्तेः सर्वाण्यपि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन (उपमानवर्णनेन) प्रस्तुतार्थावबोधकान्येव दर्शितानि । तथापि उपमानवर्णनेनोपमेयार्थावगतौ यद्वैचित्र्यं प्रतीयते न ततो न्यून उपमेयवर्णनेनोपमानार्थावगतौ वैचित्र्यं भवति इति वस्तुतोऽस्माभिः द्वयोः संग्रहः कृतः । केचित् प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसा इति एकस्यैव वैचित्र्यस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलंकारद्वयमाहुः । पर तन्न रुचिरम् । वैचित्र्यविशेषाभावे ईदृशभेदकरणे लक्षणासामान्यापत्तेः । नापि दण्डिना प्ष्टोक्तधा अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीकृता । स तु ताम् अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रस्तुतेषु या स्तुतिः । इति लक्षयति । न तत्राप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतिः कापि प्रदर्शिता । ततश्च तत्तदास्य वर्णने शब्दोपात्ते तदन्यप्रतीतिचमत्कारस्वरूपे प्रस्तुतेनाप्रस्तुतावगत्या अप्रस्तुतेन प्रस्तुतावगत्या वा दर्शिते तत्र सर्वत्र समासोक्तिरेव दण्ड्याचार्यस्य अभिमतेति भयम् । नैव हि कल्पयितुं शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतौ न चारुतातिशय इति । यत

सा समासोक्तिरिष्यते ॥२०५॥

रोपमात्रमिह चारुत्वहेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोरभिन्नपदोपात्तविशेष्ययोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयात् अस्ति समप्राधान्यम् तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधात् प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽङ्गीकार्यः । तथा हि यथा (अयमैन्द्रीमुखं पश्यत्यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता तथैव अप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता । एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्यावश्यमारोपेऽभ्युपगन्तव्ये अत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चारुत्वहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति—

विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।
अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥

इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् । प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुत्वहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणगम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेदुच्यते । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न चारुत्वहेतुः किंतु अप्रस्तुतकामुकत्वादिरूपविशिष्टेन अवगम्यमानस्य समारोप । तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् । न च तावदवगमेन विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अत श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदं स्वरूपत समर्पितेन वदनचुम्बनादिना तत्सम्बन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानं तत्र भवति । यथा स्वरूपतो दृष्टेन गजाश्वादिना तत्सम्बन्धिनि राजादौ स्मारिते पुनस्तादृ तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्य अप्रस्तुतव्यवहारस्यापेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामपि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । (लावण्यान्तु सुभगमित्यादौ) कन्दुके लावण्यकृतसुभगत्वादिविशिष्टवनितासम्बन्धित्वस्य कामुकसम्बन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः कन्दुकादि तस्य सत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् । किं च सारूप्यनिबन्धनत्वेनोक्ताया समासोक्तौ अप्रस्तुतवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ॥ २०६ ॥

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥२०८॥

श्लिष्टत्वे द्वयोः प्रस्तुतत्वे श्लेषालंकारः । द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दशक्तिमूलः उपमाध्वनिः इति ज्ञेयम् । भिन्नविशेषणानां स्वरूपधर्मेण सह बिम्बप्रतिबिम्बतया साम्यम् । श्लेषश्चात्र शब्दगतोऽर्थगत इति द्विविधो गृह्यते । तत्र परैरङ्गीकृतं विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं संगृहीतं भवति । तत्र अर्थश्लेषावष्टम्भस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात् । यथा—

विलसति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं
लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् ।
क्षितिपखदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं
मरुभुवि हठात्पश्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥ इति ।

अत्र कुचविलेखनकचग्रहणादिविशेषणानामर्थश्लेषेण उभयार्थसाधारण्यात् साधर्म्यम् । तेन च हठनायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्तिः । तुल्याकारविशेषणत्वं औपम्यगर्भत्वे सारूप्ये च संभवति अतस्तत्रापि समासोक्तिः । तत्रौपम्यगर्भत्वे यथा—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।
केशपाशालिवृन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतार्थविशेषणे दन्तप्रभा पुष्पाणीव इत्यादय उपमितसमासाः । अप्रस्तुतार्थे दन्तप्रभासदृशं पुष्पं इत्यादय समासाः । तेन च लतावृत्तान्तस्य परिस्फूर्तेः समासोक्तिः । सारूप्ये यथा—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ इति ।

अत्र वनसारूप्यात् कुटुम्बिषु धनमानादिभिः समृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

ii. 208 अप्यसावपर [illegible] अस्त्यसावपरा [illegible] marginal emendation [illegible] अस्त्यसावपर

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥२११॥
निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति ॥२१२॥
इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

पूर्वत्र साधारणा विशेषणरूपेणैव उभयान्वयिन । अन्यत्र इदानीं तु द्वयं विशेषणद्वयमेव श्लेषरूपसाधर्म्यस्य साधारणम् पूर्ववत् साधारणधर्मकम् । विशेषणानां साधारण्यं पुष्पफलसमाजनीयधर्मैर्विशेषणीभावेन इति द्वयम् । अन्यथा साधृत्याभावात् व्यञ्जनया अप्रस्तुतार्थावगमेन अपुष्टार्थदोषापत्तिः स्यात् । तथा समासोक्तिरपि दुर्गमा न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति—निवृत्त इति । निवृत्तः अपगतः व्यालानां दुष्टगजानां सर्पाणां अन्यत्र खलानां च संसर्गः सम्पर्को यस्मात् । निसर्गेण स्वभावत एव मधुराणां सुस्वादूनां जलानां आशयः आधारः अन्यत्र स्वभावत एव मधुरः मनोहरः आशयः चित्तवृत्तिः यस्य सः । एतादृशः अयं अपूर्वः अम्भोनिधिः कालेन समयेन यमेन च परिशुष्यति शोषं यास्यति विनाशं च गमिष्यति । कष्टं अतीव दुःखास्पदमेतत् । पूर्वोदाहृतासित-विशेषणसमासोक्तौ सर्वसाधारणानि विशेषणानि वाच्यवाचि । इह तु वास्तवपूर्वधर्मापूर्वत्वकल्पनात् इत्यर्थः ॥ २१२ ॥

उक्तं इदं विवृणोति इत्यादि । इति एतादृशी अपूर्वसमासोक्तिः । कर्मिमान तत् पूर्वधर्मनिवर्तनात् पूर्वः समुद्रधर्मत्वेन प्रसिद्धो धर्मः व्यालसंसर्गलक्षणः तस्य निवर्तनात् तद्विपरीतनिवर्तन प्रस्तुत-समुद्रस्य समासोक्तेः अम्भोनिधौ निवर्तनादिति भाव तत्र च प्रस्तुतस्य प्रतीति इति समासोक्तिः । समासोक्ति-हेतु उदाहरणे समुद्रस्य । समुद्रस्य निवृत्तव्याल वादित्वादिति भाव । पुनः व्यापारान्तरस्य तस्य सूचनात् इयमपूर्वसमासोक्तिः । अथवा पूर्वधर्मनिवर्तक कल्पिता धर्मा यस्यां सा अपूर्वसमासोक्तिः । एवं अन्यत्र कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन समासोक्तिर्दर्शिता ।

समुद्रेण समानस्य पुंसः व्यापत्तिसूचनात् ॥२१३॥
इति समासोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

लिङ्गसाम्योदाहरणं तु न प्रदर्शितम् । ननु निशामुखं ... इति । अत्र स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गाभ्यां मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां ... नायकत्वं च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुखं चुम्बति चन्द्रिका । मद्वक्त्रं चुम्बति भानुबिम्बम् । इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तिः स्यात् । ... चुम्बतिपदोपादानेन न तत्संभवति । पुत्रादीनामपि ... तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समासोक्तिः ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्तिं लक्षयति—विवक्षेति । विशेषस्य ... लोकसीमा लोकमर्यादा ताम् अतिवर्तते अलौकिकवर्णनेन अतिक्रमते अत्यद्भुतवर्णनानुगा इत्यर्थः । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् ... भेदबुद्ध्या प्रयोगः असौ अतिशयोक्तिः । विवक्षाया ... च परंपरया विशेष्यस्यैव तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । ... प्रस्तुतस्य विशेषस्य अत्युत्कर्षस्य वर्णनं अतिशयोक्तिः । ननु ... काव्यात्मभूतदशगुणान्तर्वर्तिकान्तिगुणस्य अस्यां असंभवः स्यात् । स लौकिकार्थानतिक्रमत्वेन वर्णने एव भवति । तदुक्तं पूर्वं—... सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सत्यम् । तस्य वार्ताभि... ष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेऽपि न ... अपरं च इयमतिशयोक्तिः विशेषः धर्मविशेषः तस्यैव अ... भवति न तु धर्मिणः । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेण धर्मिण एवापेक्ष्यते इति उभयोर्विषयभेदः । अनयैव दिशा वक्ष्यम... दात्तालंकारस्यापि विषयभेदो बोद्धव्यः । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनं अप्र... अभेदाध्यवसानादिना ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्तिः अलंकारेषु उत... यतः अलंकारः वैचित्र्याधीनः तच्च वैचित्र्यं प्रायः अतिशयवर्णनाधी...

---

ii. 213—व्यावृत्ति for व्यापत्ति J, V, D,—सूचनैः for सूचनात् ...

ii. 214—सीमातिवर्तिनः for सीमातिवर्तिनी Pn and B after ...
but all our Mss. and Ca and Cb read वर्तिनी.

असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥
मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥२१५॥

अतः सर्वालंकारजीवितेश्वरी इयम् इति भावः । वामनः संभाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि व्योम्नि इत्युदाहरति च । विस्तरस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

इति चतुर्विधां भिन्नस्वरूपामेव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाञ्चस्तु सर्वे तमेवानुसरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकानां माधवीपुष्पाणां माला ताः बिभ्रति तच्छीलाः मल्लिकामाल्यभारिण्यः । इष्टकेषिकामालानां चित्ततूलभारिषु इति मालाशब्दस्य ह्रस्वः । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति इति खः । सर्वाङ्गीणं आर्द्रं चन्दनं यासां ताः । क्षौमवत्यः सितदुकूलधारिण्यः । अभिसारिकाः कान्ताभिसरणशीलाः । तदुक्तं दशरूपके— कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका इति । ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते स्फुटं न ज्ञायन्ते । अत्र प्रस्तुता ज्योत्स्ना तस्या धवलत्वं मल्लिकादिधवलाभिन्नतया वर्ण्यमानं समभिव्य प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावत्या रजन्या तादृशनायिकाया अलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि तत्कथनात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः उत्कर्षः प्रतीयते इति अतिशयोक्तिः । अत्र प्रकाशकारादयो मीलितमलङ्कारं मन्यन्ते—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम्

इति हि तल्लक्षणम् ॥ २१५ ॥

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१९॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्येनातिशयोक्तिं दर्शयति—अहो इति । हे भूपाल भुवनत्रितयोदरं भुवनत्रितयाभोगः विशालं विस्तृतः । अहो इति आश्चर्ये । पुनः एवं विस्तृतमिति वेदादर्शयति माहीति । यद्यस्मात् अत्र भुवनत्रितयोदरे मातुं निवेशयितुमशक्योऽपि ते यशोराशिः माति साकल्येन प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालतामतिपादनेन तत्रस्थस्य यशोराशेरपि आधिक्यद्योतनादाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । तथाहुः—

महतो यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥

इत्यत्र अधिकालंकारं मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वकं विषयिणोऽध्यवसानाच्चमत्कृतिविशेषेऽपि इमां अर्वाचीनाः स्वीकुर्वन्ति यथा—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।
अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात् सुधांशोः ॥ इति ।

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयः निगीर्णाः । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे कुवलयानन्दे च द्रष्टव्यः । विस्तरभयादस्माभिर्विरम्यते ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्तिं प्रशंसन्नुपसंहरति—अलंकारान्तराणामिति । वागीशः वाचस्पति तेन महितां पूजितां परमश्रेष्ठामिति भावः । अतिशयाह्वयाम् अतिशयोक्तिं इमां अलंकारान्तराणां न केवलं लोकसीमावर्तिनो विशेषस्य वर्णने एवेयम् मता अपि तु विविधालङ्काराणामपि एकं परायणम् परमाश्रयम् आहुः । । तदुक्तं भामहेन—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।
सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥

---

ii. 220—अप्याहुरेक for अप्येकमाहुः V, अप्येतदाहुः D.

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।
संशयातिशयादीनां व्यक्त्यै किंचिन्निदर्श्यते ॥२१६॥
स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।
अस्ति नास्तीति संदेहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥२१७
निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥२१८॥

उदाहरणे लक्षणं योजयति—चन्द्रातपस्येति । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातप ज्योत्स्नायाः श्वेतिम्नः बाहुल्यं वैपुल्यं उत्कर्षवत्तया मल्लिकादीनां श्वेतिम्नोभिन्न तया उक्तम् । तेन सा अतिशयोक्तिरिति शेषः । भेदान्तरं दर्शयति संशयेति संशयेन अतिशयः संशयातिशयः संशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । आ दिना निर्णयादीनां संग्रहः । व्यक्त्यै स्पष्टीकरणाय किंचित्संक्षेपेण निद र्श्यते उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—स्तनयोरिति । हे प्रिये तव स्तनयोः तुङ्गोन्नतकुचयो जघनस्य रथाङ्गसदृशविपुलस्य मध्ये अन्तराले मध्यं अवलग्नं अस्ति नास्तीति मे संदेहः अद्यापि न निवर्तते । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः अत्र एतादृशसंशयस्य असंभवेपि तत्कल्पनात् मध्यकृशत्ववर्णनस अतिशयो भवति इति संशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति—निर्णेतुमिति । हे नितम्बिनि प्रशस्तनि तम्बशालिनि पयोधरभरस्य कुचविस्तारस्य स्थितिः अवस्थानं तस्या अन्यथानुपपत्त्यैव विनाश्रयं अवस्थानासंभवादेव तव मध्यम् अवलग्न अस्तीति निर्णेतुं शक्यम् । अत्र विस्तृतपयोधराणां निरवलम्बनास्थित्यनु पपत्त्या मध्यकल्पनाया असंभवितत्वेन तत्कल्पना संबन्धे असंबन्धकल्पना तया च मध्यस्य कृशत्वं सविशेषं वर्णितं भवति इति अतिशयोक्ति रियम् ॥ २१८ ॥

ii. 216—व्यक्तौ for व्यक्त्यै J, P
ii. 218—मध्यमस्तीति शक्यं for शक्यमस्तीति मध्यं D,–अन्यथा नोपप द्येत for अन्यथानुपपत्त्यैव and स्थिति for स्थितेः P, R, V, D (marginal emendation)

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१९॥
अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्येऽतिशयोक्तिं दर्शयति—अहो इति । हे भूपाल भुवनत्रितयोदरं भुवनत्रितयाभोग. विशाल विस्तृतः । अहो इति आश्चर्ये । बहुत एवं विस्तृतमिति येऽदर्शयति मातीति । यस्मात् अत्र भुवनत्रितयोदरे मातुं निवेशयितुमशक्योऽपि ते यशोराशि माति साकल्येन प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालतामतिपादनेन तत्स्थस्य यशोराशेरपि आधिक्यद्योतनादाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । नव्यास्तु—

महतो यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥

इत्यत्र अधिकालंकारं मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वकं विषयिणोऽध्यव-
१सानाच्चमत्कृतिविशेषेऽपि इमां अर्वाचीना स्वीकुर्वन्ति यथा—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमिन्द्रनीली ।
अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात् सुधांशोः ॥ इति ।

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयो निगीर्णा । विशेषस्तत्त्वमस्तु प्रकाशे
१कुवलयानन्दे च द्रष्टव्य । विस्तरभयादस्माभिर्विरम्यते ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्ति प्रशंसनुपसंहरति अलंकारान्तराणामिति । वागीशः वाचस्पति तेन महिता पूजिता परमश्रेष्ठामिति भाव । अतिशयाह्वया
३अतिशयोक्तिं इमा अलंकारान्तराणा न केवल लोकसीमातिवर्तिना विशेषस्य वर्णने एवेयम् मता अपि तु विविधालंकाराणामपि एकं परायणम्
५परमाश्रयम् आहु । । तदुक्तं भामहेन—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगत ।
सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् ता यथागमम् ॥

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२२०॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।

अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं तच्च अतिशयोक्त्यधीनं अतः सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तत एव । परं तत्तद्वैचित्र्यवैशिष्ट्येन तत्तदलंकारव्यपदेशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवैचित्र्यस्य सद्भावादतिशयोक्त्यलंकृतिरस्त्येव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारबीजभूता इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।
प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तितः ॥ इति ।

अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणेषु अलंकारान्तराणां समुच्चयः सूचितः । तथा हि मल्लिका इत्यादौ सामान्यं स्तनयोर्जघनस्यापि इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यमित्यादौ निश्चयः अहो विशालमित्यादौ अधिकम् एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । परमत्र आचार्यदण्डिना असंगृहीतानां सामान्यनिश्चयाधिकाद्यलंकाराणां संग्राहकः अपिशब्दः कथं स्यादिति न जानीमः । अतोऽयमपिशब्दः सामान्यत अलंकारान्तरसूचकः इति भाति ॥ २२० ॥

अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति—अन्यथैवेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचेतनस्य प्रस्तुतस्य अन्यथैव अन्येनैव प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यमाणप्रकारादन्यप्रकारेण स्वाभाविकत्वेन स्थिता वृत्ति विद्यमाना गुणक्रियास्वरूपा वृत्तिः यत्र वैविध्ये अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्तवरूपमपहाय अप्रस्तुतस्वरूपेण उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते तां उत्प्रेक्षां विदुः । उत्कटा प्रकृष्टा प्रस्तुतस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः । उक्तं हि प्रकाशे (x. 137)— संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् इति । उत्कटैककोटिः संशयः संभावनम् । अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वं च प्रस्तुतकोटिनिगरणेन । निगरणं हि

अन्यधर्मोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥२२१॥
मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

क्वचित् प्रस्तुतस्यानुपादानेन क्वचिच्च तस्य तिरस्करणेन । तदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

अत्र आहार्यसंभावनमपेक्ष्यते तेन—

श्यामं स्निग्धघनश्यामं विलोक्य वनमण्डले ।
मायी धाराधरोयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥

इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । रूपके निश्चयेनावधारणात् संभावना नास्ति अतो न तत्रोत्प्रेक्षा । संदेहे समकोटिकः संशयः वर्तते । अत्र तु अप्रस्तुतकोटिकः इति ततो भेदः । अत्र अलंकारसामान्यं वैचित्र्यम-पेक्ष्यते एव । तेन नूनं अनेन स्थाणुना भाव्यम् इत्यत्र नायमलंकारः । यत्र उत्प्रेक्षाकारणं न विन्यस्यते तत्र सत्यामपि संभावनायामुत्प्रेक्षा न मन्यन्ते । यथा—लोकोत्तरप्रभावं त्वां मन्ये नारायणं परम् । इति । अत्र लोकोत्तरप्रभा-वस्य नारायणत्वव्याप्यत्वाया असंभव । अनेन प्रायो नारायणेन भवि-तव्यम् इति केवलसंभावनायां नायमलंकारो भवति । इयं च उत्प्रेक्षा मन्ये शङ्के इत्यादिद्योतकपदानां सद्भावे वाच्या अन्यथा व्यङ्ग्या इति बोध्यम् । इयं च अर्वाचीनैः बहुप्रकारत्वेन वर्णिता पर गौरवभयादस्मा-भिस्ततो विरम्यते ॥ २२१ ॥

सामान्यलक्षणे चेतनाचेतनस्य वा इत्युक्तम् । तत्र चेतनगतां उत्प्रेक्षा-मुदाहरति— मध्यंदिनेति । दिनस्य मध्ये मध्यंदिनं [illegible] योऽर्कः तेन तप्तः मध्याह्नसूर्यकिरणसंतप्त इति यावत् [illegible] । [illegible] स मार्तण्ड[illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] उत्प्रेक्षा [illegible] मन्ये शङ्के । अत्र [illegible] गजस्य [illegible] [illegible] वर्णिता सम्भाव्यते । अत्र [illegible]

॥ २२१ उत्प्रेक्षा [illegible]
[illegible]

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥२२४
अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।
स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२५
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र प्रायःपदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । आकर्णायतनायाः दृष्टेः सौन्दर्यप्रभा कमलव्यापनं स्वविरोधिकर्णभूषणस्य उत्सारणे कल्पितमिति उत्प्रेक्ष विरोधकारिणं स्वायतिविरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरण व्याख्यानि—अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्याः नेत्रप्रान्तगामिन्या दृष्टेः चक्षुषः अंशुभि नीलकिरणैः उत्पलं कर्णनीलोत्पलं स्पृश्य वा न वा स्पृष्टं संदेह वा कर्णस्य विदूरत्वात् दृष्टेश्च नेत्रप्रान्तगामित्व दिति दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया द्विपयत्वेन स्थिरीकृत्य चमत्कारमतिपिपादयिषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वश्लो चेतनस्य क्रिया उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्ष विषयीकृतः । प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रलोहितत्वेन संबन्धेन निमित्तेन सद्य कृतनखक्षततादात्म्यसंभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवादीनाम प्रयोग गम्योत्प्रेक्षा यथा—त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगामिति बिम्बान्तु दर्पणादौ द्रष्टव्य ॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुव प्राय इत्यादय शब्दा उत्प्रेक्षावाचका इवशब्द उप मावाचक अत तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमैव । तथैव उपमेय एव उपमानस्य उत्कटकोटिकसंशय उत्प्रेक्षा इत्यभयमपि पक्ष दूषयितुमाह—लिम्पतीति वर्षाकालीनकृष्णपक्षीयनिशामुखवर्णनमेतत् । तम अङ्गानि लिम्प तीव । नभ अञ्जन कज्जल वर्षतीव । इतीदमपि एतत् प्राचीनप धार्थं भूयिष्ठ वैपुल्येन उत्प्रेक्षाया लक्षणेन अन्वित युक्तम् । अत्र अचे

॥ २२५—दृश्यते [...] स्पृश्यते [] न वेत्यत्र [...] न वेत्यत्र] ,—कल्प [...] वर्ण्यते [] कल्पना (*)].

इतीदमपि भूयिष्ठ-

तनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन संभावितः । तथा तस्यैव तमस
अधःप्रसरणरूपो धर्मः नमःकर्तृकाञ्जनवर्षणरूपेण संभावितः ।
६ विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं समानम् । इयांस्तु भेदः।
प्रथमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि । द्वितीये नमःकर्तृका
नकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इवशब्दः—दूरे वसन् देवदत्त इव
१२ अयम् इत्यादौ संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षैव नोपमा । अ
प्राचीना लिम्पतिपदेन गौरयमितिवत् साध्यवसानलक्षणया उपमेयभूतं
पनं उपस्थितं भवति । एवं वर्षतिपदेन उपमेयमूताधःप्रसरणमिति ।
१५ व्यापनमधःप्रसरणं मलिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तेन
संभावितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्याप
नरूपो विषयः लेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नमःकर्तृक
१८ र्षणेन इति उभयत्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेयं अनुपादा
नविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ उभयमतेपि उपमानेन उपमेयस्य संभावनं उत्प्रे
२० क्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति निश्चयः । तथा च एते—

वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहासि यदा ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥

इत्यत्र उत्प्रेक्षा न स्वीकुर्वन्ति । अत्र हि स्मितस्य संभावनोत्थापकलेश
२४ जगद्विजयरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावः । आचार्यदण्डिनस्तु औपम्यमू
लिकैव उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मते
२६ उपरिदर्शितोदाहरणे उत्प्रेक्षैव । एवमेव—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

२९ इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षैव । तथाहि अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य संचार

ii. 226—V gives here, between the two halves, the following extra stanza and a half—

अन्तःपुरवधूवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

मुखेसालक्षणान्वितम् ॥२२६॥

केषांचिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

पिषणेन उत्प्रेक्षितम् समुद्रोत्थितस्य चन्दनस्य समुद्रपूरे निमग्नानां करणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपान्तवेलचन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रोपान्तगमनेन चन्दनपुञ्जीभवनं दूर्वा धवलीकरणं च निमित्तम् इति उत्प्रेक्षा । इत्यलं पल्लविनेन ॥ २२६ ॥

इतःपरं अस्मिन् श्लोके उपमावादिनः खण्डनं समपक्षं निरूपयति — केषांचिदिति । केषांचित् इवशब्दः संभावनायामपि वर्तते तथा नोपमाते लिङन्तेन इति लिङन्ताय उपमानसंनिधेर्योऽस्ति इति अज्ञानताम् । अत्र लिम्पतीतिश्लोके । इवश्रुत्या इवशब्दश्रवणेन । उपमाभ्रान्ति यथा कमलमिव मुखम् इत्यादौ उपमा तद्वदत्रापि उपमा इति भ्रम जायते । भ्रान्तिमुपपादयति नोपमानमिति । तिङन्तेन तिङन्तशब्दप्रतिपाद्येन न उपमानम् उपमानबोधो नास्ति तिङन्तप्रतिपाद्याय साध्यत्वात् सिद्धस्यैव उपमानत्वादिति भावः । तदुक्तं—

सिद्धस्यैव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ॥ इति ।

तिङन्तार्थाय तु उपमेयत्वम् अस्त्येव क्वचित् यथा [illegible] इत्यादौ । [illegible] [illegible]

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्यापमभाषितम् ॥२२७॥
उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्म्यपेक्षया ।
लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोत्र समीक्ष्यते ॥२२८॥
यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोपरः ।

नत्वम् इत्यपि निर्विवादम् । अतः साध्यस्य उपमानत्वासंभवात्
त्यादीनि तिङन्तानि उपमानानि भवितुं नैवार्हन्ति । तथा ...
२४इवशब्दः नोपमावाचकः किंतु संभावनावाचकः इति ...
इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतेयमुत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ २२७ ॥

उपमानाङ्गीकारे युक्त्यन्तरमपि भवतीति ...
पमेयत्वमिति । उपमानोपमेयत्वम् उपमानोपमेयभावः ...
३समानधर्मापेक्षया भवति । अयं भावः । उपमानोपमेयशब्दौ
न्धिनौ तौ हि समानधर्मसंबन्धमपेक्ष्यैव सत्तां प्राप्नुतः । तथा हि
स्यप्रतियोगि उपमानम् अनुयोगि उपमेयम् । एवं च ८...
६धर्मसापेक्षम् । तुल्यधर्मस्य अप्रतीतौ तन्नैव संभवति। ...
लिम्पतेः लिम्पतीति तिङन्तार्थस्य तमसश्च धर्मः समानधर्मः कः
ज्ञायते न कोपीत्यर्थः उभयानुगतधर्मस्याप्रतीतेर्नात्रोपमालंकारः ॥२२८॥

अन्यकल्पितं लेपनरूपं समानधर्मं दूषयति—यदीति । यदि लेप...
वेष्टं तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमसः ...
२६तया गौणलेपनत्वेपि धर्मयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ऐक्यात् साधा...
स्वीकृत्येति भावः । तर्हि लिम्पतेः लिम्पतिपदप्रतिपाद्यः उपमान...
धर्मी अर्थः कः न कोपीत्यर्थः । वैयाकरणा हि भावप्रधानमाख्यातं ...
१प्रधानानि नामानि इति यास्कोक्त्या धात्वर्थक्रियायाः एव प्राधान्यं ...
न्यन्ते । तदुक्तम् —

> फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
> फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति ।

१०भगार्थः देवदत्तो गच्छतीत्यादौ गमिधातोः फलम् उत्तरदेशसंयो...

ii. 228—को नु for कोत्र J, V, R,—तुल्यधर्मों (?) for तुल्य... D,—विवक्षया for ऽपेक्षया V.

स एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते ॥२२९॥
कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

व्यापारः तदनुकूलगमनात्मक । एतदुभयार्थबोधकः गमिधातु । अत्र स्थूल इति वचनविपरिणामेन योज्यम् । आश्रये फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ्मन्वयः स्मृत । कर्मणि प्रयोगे तिङ्र्थस्यार्थः कर्म कर्तरि प्रयोगे च कर्ता । फलं प्रधानं व्यापारः फलनिरूपितप्राधान्यवान् व्यापारः इति भाव । तिङर्थः कर्तृकर्मरूपः विशेषणं व्यापारस्येति शेषः । तथा च अत्रार्थः तमःकर्तृकम् अङ्गकर्मकं लेपनं व्यापारः । एवं चात्र लेपनव्यापारस्य प्राधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम् । ननु यथा आत्मा आत्मानं जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे तदा अत्रापि एकस्यैव धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा संगच्छेत इति चेन्न । अनुन्मत्तः विचारवान् एकपदप्रतिपाद्यः एक एव पदार्थः धर्मः धर्मी च इति न भाषते । आत्मा आत्मानं जानातीत्यादौ भिन्नपदोपस्थित्या कर्तृत्वकर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकेनैव लिम्पति पदार्थेन धर्मिधर्मार्थकल्पनमनुचितमिति भाव । तथा च भाष्यम्—उच्चारित एव शब्द अर्थत्वप्रापक नानुच्चारित इति । अत ईदृशस्थले एकस्मिन्नर्थे धर्मिधर्मकल्पना न विद्वदनुमता । एवं चात्र साधारणधर्मस्याप्रतीत नोपमा शङ्कितव्या । देवदत्त इव यज्ञदत्त पचति इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तस्यार्थस्य एकव्यापाराश्रयत्वेपि विशेषणत्वोपपत्तेरिति भाव ॥ २२९ ॥

अत्र औपम्यसिद्धय निदर्श कर्ता एवोपमान तम उपमेय लेपनं साधारणधर्म एव अस्तु तथा च निर्बाधा उपमा इति चेन्न तत्राह कर्तेति । कर्ता तिङन्तप्रतिपाद्यव्यापाराश्रय यदि उपमान तमस उपमान स्यात् कल्पने तदपि न सम्यक् । यत असौ व्यापाराश्रय कर्ता क्रियापदेन निष्पत्तिक्रियापदेन विशेष्यतया प्रतिपाद्य व्यापार न्यग्भूत विशेषणतया निवृत्त वर्तते । तिङर्थस्य विशेषणम इति पूर्वोक्तसिद्धान्तात । अयमत्राशय । तम अङ्गानि लिम्पति इत्यत्र लिम्पतिना साध्यवसानलक्षणया व्यापनमपि ग्राह्यम् । तस्य च

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम् ॥२३०॥
यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः।

कर्ता तमः। उपमानभूतश्च लिम्पतिकर्ता। तथा च कर्तृसदृशतमःकर्तृकं व्यापनम्। लेपनव्यापनयोश्च ऐक्यम्। अतः सुस्थेयमुपमा इति चेन्न। लेपनव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तुः उपमानसंबन्धेन अन्यत्रान्वयायोगात्। एकविशेषणं स्वार्थं प्रत्याययति इति न्यायात्। उक्तं च मञ्जूषायां विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषत्वायोगः। एव राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च इतिवत् राजपुरुषोऽश्वश्च इति न इति दर्शयति स्वक्रियासाधनव्यग्रः इति। स्वक्रिया स्वव्यापारः तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः नतामापन्न इत्यर्थः। अन्यत् व्यपेक्षितुं पदार्थान्तरं विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमित्यर्थः। नालं न समर्थः। अयं भावः। एकपदस्य विशेषणतया अन्वितस्य ततोऽन्यत्र उपमानतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो हसति इत्यादिस्थले पदान्तरोपस्थाप्यकर्तरि पदसंसर्गमर्यादया भवति। परं अत्र भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति कर्तुः तादृशतिङ्बोधितकर्तृस्थले एकत्र अन्वयो भवितुं नार्हति तस्मान्नात्रोपमेति भावः॥ २३०॥

नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेऽपि नोपमेति कथयति यो लिम्पतीति। यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा तुल्यं तमः लेपनकर्तृसदृशं तमः इति शंसतः प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेन एवमर्थं प्रदर्शयतः मतेऽपीति अभ्याहार्यम्। एवं शाब्दबोधं मन्वानस्य मतेऽपि नोपमेति पदं सम्बद्धं न भवति। उपमेयगतलेपने अनुगतं न भवति। उपमेये सम्बन्धाभावात् अङ्ककर्मकलेपनं समानधर्मो भवितुं नार्हति तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेऽपि समः साधारणो गुणः धर्मः ... अन्वेषणीयः। स अङ्कलेपनरूपः उपमेये प्रतीतो न भवति। तं विना ...

¹ 230 — व्यपेक्षितुम् for व्यपेक्षितम् P, R.

² 231 — शंसत. and शंसन्तः for शंसतः and सैवद्धे D,— शंसितः for शंसतः Rn, शंसति D (marginally corrected into शंसत),— सम्बन्धः for सैवद्धम् M, V.

अङ्गानीति न संबद्धं सोपि सूग्यः समो गुणः ॥२३१॥

उपमा नोपपन्ना । अत्रायमाशयः । उपमास्वीकारे लिम्पतीव तमोङ्गानीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गवृत्तिफलजनकलेपनानुकूलकृतिमानिव तमः इति वाक्यार्थबोधः स्यात् । तथा च लेपनकर्तृतमसोरुपमानोपमेयभावः । तत्र प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे अङ्गानीति पदं व्यापारविशेषणद्वारा उपमानभूतकर्तरि संबद्धमपि उपमेयभूततमसि तस्य संबन्धो दुर्घटः । एकविशेषणं नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः । तथा च अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गभूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपनं समानधर्मो न भवितुमर्हतीति । अतः क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधपक्षेपि समानधर्मो मृग्यः । अपिशब्दः पूर्वोक्तसमानधर्माभावसमुच्चायकः । अथवा मा भवतु उपमेयसमानधर्मे अङ्गानीतिपदस्य संबन्धः । तद्विनैव अङ्गकर्मकलेपनकर्तेव तमोलेपनम् इति बोधेपि उपमायाः सुवचत्वात् इति चेत् तदपि न समीचीनम् । यतः लेपनस्यापि स्वोत्पादककर्तरि विशेषणत्वेन अन्वितत्वात् उपमेये तदन्वयस्य दुरुपपादत्वात् । तथा च यथा अङ्गानीति उपमेयांशे असंबद्धं तथा लेपनमपि असंबद्धमेव । एवं च तत् समानधर्मो भवितुं नार्हति । अथवा अङ्गानीति संबद्धं न भवति । तदर्थं तत्त्यक्त्वा केवलं लेपनमेव समानधर्मत्वेनाङ्गीकृतं चेत् तदपि उभयत्र संबद्धं न भवति । अतः समानधर्मोपि मृग्यः । अत्र अपिशब्दः अङ्गासंबन्धदोषसमाहकः । अत्र साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैव अन्वयबोधविषयतामापद्यन्ते पर्यालोचनया तु उपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति तथा साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेपनस्य अन्वयबोध इति उपमानतावच्छेदकतया उपमानशरीरस्यैव न तु उपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् इति अनुपमात्वं दर्शयता केचित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्यः तमः इत्यपि सगतः । अङ्गानीति न संबन्धः सोपि मृग्यस्तमो गुणः । इति पाठेपि अङ्गानीति न संबन्धः उपमेयेन सह सङ्गतो न अतः समानधर्माभावात् सोपि समानधर्मोपि तमोगुणः तमसानुगबद्धो धर्मः मया अन्वेषणीय इति अन्वयः । एतदुपपादनं तु पूर्ववदेव । अत्र अपिशब्दः लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोत्र संभाव्यते । इति पूर्वोक्तदोषसमाहकः ॥ २३१ ॥

ii. 231 मृग्यस्तमो for मृग्य समो ॥ ✕.

— १० [काव्यादर्शे]

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।
न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥
तदुपश्लेषणार्थोयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः ।

साधारणधर्मस्य अप्रयोगेपि लुप्तोपमा भवति । तथा चात्र भा लेपनं साधारणो धर्मः साधारणधर्मोपादानं विनैव निष्पाद्यमानां उपमामङ्गीकुर्मः इति चेत् तदपि नात्र संभवतीति कथयति—यथेन्दुरिवेति । यथा इन्दुरिव ते वक्त्रम् इति उपमायां कान्तिः साधारणधर्मतया वाचकाप्रयोगेपि प्रसिद्धेन्दोरुपमानत्वादेव गम्यते तथा लिम्पतेः ... तीति उपमानात् लेपात् अन्यत् उपमितिनिष्पादकं ... न प्रतीयते । लेपनं तु क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानमेव ... त्वविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानोपसर्जनीभूतम् । अतः ... भावितुं नार्हति इति प्रपञ्चितमेव । तथा च ईदृशस्थले साधारण... न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्ध्या गम्यः । एवं च प्रतीतिर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषय ... उपमानोपमेयगतं सादृश्यं लोकप्रसिद्धतया स्फुटं ... यथा इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादौ । यत्र तु न प्रतीतिपदवीमारोहति तत्र मा । अत्र लेपनकर्तृतमसोर्न कोपि समानधर्मः प्रतीत... अतो नोपमा ॥ २३२ ॥

सिद्धान्तदर्शनेन विषयमुपसंहरति—तदिति । तत् तस्मादुपमाया असंभवात् अङ्गकर्मा अङ्गकर्मक. ध्वान्तकर्तृकः उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य तथाभूत लिम्पति ... पुमा कविनिबद्धवाक्य एवं व्यापनरूप... उत्प्रेक्ष्य समाश्रयेत इति ईदृशी सूक्ष्मया दृशा निरूप... ताम् । अत्र ... —लिम्पतिः लिम्पतिरत्रातिशया ...

---

ii. 232—... for लिम्पतेः P, R, C_{a1}—... for ... V_1—D omits the second half.
ii. 233—... for ... V_1—... for ... D.

अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।

क्रिया पुंसा कविनिबद्धेन यस्त्रा उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते इति इष्यतां अङ्गीकामेनापि अङ्गीक्रियतामित्यन्वय । ननु विषयाभावे विषयीभूतशब्दाः तथाविधविशिष्टलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणीयत्वम् संशयविशेषस्वरूपाया उत्प्रेक्षाया कोटिद्वयविषयकत्वनियमात् । इति विषयं दर्शयन् विषयीभूतं लिम्पति विशिनष्टि उपलेपनार्थ इति । उपलेपनं तम कर्तृकव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षाया. विषयो यस्य सः । अयमर्थ प्रस्तुतोर्थस्तावद्विषयः । तत्र समारोप्यमाणो अध्यवसीयमानो वा अप्रस्तुतोर्थो विषयी । प्रकृते तम कर्तृकाङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेपनं विषयीति । तदथात्र प्रस्तुतं तमोव्यापनं तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेन उपमीयते इति प्रत्यपादयन् ॥ परमस्मिन् उपलेपनार्थविषये क्लिष्टकल्पना दृश्यते । अपरं च अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति सर्वैरङ्गीकृतम् । ततश्च विषयिण उपादानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूप ज्ञायमाने उत्प्रेक्षाया सिद्धौ तद्विषयदर्शनाय इयान् प्रयत्न. अनुपयुक्त एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादय सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (P. 707) इति उत्प्रेक्षाया लक्षणं विधाय समेन उपमानेन इति व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव तां वर्णयन्ति तत आचार्यदण्डिन सिद्धान्तस्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दः प्राचुर्येण उपमावाचकः सम्भावनावाचकस्तु क्वचित् यथा देवदत्त इव भाति इत्यादिषु कविनिबद्धो दृष्ट तत तद्योग्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचकत्वं परिगणनेन दर्शयति मन्य इति । व्यज्यते बोध्यते । एषा प्रयोगे उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिग्रहणेन तर्कयामि सम्भावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीनां संग्रहः । एतेषां कानिचिदुदाहरणानि दर्शयाम —

II. 233 —उत्प्रेक्षितु and उत्प्रेक्षत I.. उत्प्रेक्ष्यते I.. इतीष्यते for इतीष्यताम् ˋ, इत्यपताम् P. I.

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च

यद्यनुष्णा भवेद्वह्निः यद्यशीतं भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥
सर्वातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यवनो मुखम् ।
येन सा मृगशावाक्षी सावित्री नालीकृता ॥
तव निर्वर्ण्य यद्रूपं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।
त्वत्कोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥
त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।
कलङ्कपङ्कमावाय नूनं मज्जति सागरे ॥
रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।
भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् सततोत्थिते ॥
कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्तं हेत्वाद्यलंकारं प्रशंसापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति ।
सूक्ष्मलेशाभिधानाः त्रयोऽलंकाराः वाचाम् वागर्थस्य उत्तमभूषणम् प्रधाना-
कारः । भामहेन (ii. 86)—

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः ।
समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥

इति अलंकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिषिद्धमस्ति ।
भिधानस्य वाक्यार्थस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिः
तस्य अनभिधानतः अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयो
कारा न भवन्ति इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र
तिर्वर्तते अतः विशेषमभिधत्ते वाचामुत्तमभूषणमिति । लेशः
लवसंज्ञयाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्यानुरोधेन प्रथमं हेतुप्रभेदान् दर्श
लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुनः नोक्तम् । तच्च आग्नेये (344 श्ल
सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधक इति निरूपितमस्ति । भोजराजे

वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥
अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवैः ।

(iii. 12)—क्रियायाः कारणं हेतुः इति दर्शितः । सोयं हेतुर्द्विविधः कार
ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भावमिति क्रियासम्पादको हेतु
कारकः । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्नं भावमिति च ज्ञापकः । अग्नि
धूमस्य कारको हेतुः धूमश्चाग्नेः ज्ञापकः । अथवा मृदा घटं करोतीति
कारकः । शास्त्रेण तत्त्वं जानातीति ज्ञापकः । उक्तं हि भोजराजेन (iii 13)—

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।
उदासीनोपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च सः ॥ इति ।

तौ च कारकज्ञापकौ हेतू प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तथा द्वितीयातृती-
यादिविभक्तिदर्शितभेदेन अनेकविधौ अनेकप्रकारौ इति तदर्थः । एषामु-
दाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अस्मिन्नेव हेत्वलंकारे काव्य-
लिङ्गानुमानयोः तथा कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च संग्रहो भवति
इति ते न पृथक्तया दर्शिता आचार्येण दण्डिना । अप्पय्यदीक्षितैः—

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।
हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित् प्रचक्षते ॥ इति ।

द्विप्रकारको हेत्वलंकारो निर्दिष्टः । तत्र प्रथमः अतिशयोक्त्यलंकारे
अन्तर्भवति द्वितीयश्च न चमत्कारावह इति तदुभयमपि अलंकारतया
न मन्यन्ते अपरे ॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति— अयमिति । आन्दोलिताः सलीलं व्याधूताः
प्रौढानां चन्दनद्रुमाणां पल्लवाः येन सः । अनेन वायोः सौगन्ध्यशैत्या-
दयो धर्मा दर्शिताः । एतादृशो यो मलयमारुतः सर्वस्य प्रीतिमुत्पा-

ii 235– लक्षणम् [illegible] भूषणम् [illegible] (originally corrected into भूषणम्)
ii 236– आन्दोलिताप्रौढ [illegible] आन्दोलितप्रौढ Pn

अबाध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥
इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।
अभावहेतवः केचिद्व्याक्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥
अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—अबाध्यैरिति । इन्दुपादानां चन्द्रकिरणानां अबाध्यै· अविनाश्यै. । चन्दनाम्भसां चन्दनोदकानां विलेपनानामित्यर्थ असाध्यै· अप्रतिकार्यै· देहोष्मभिः शरीरसंतापैः हे सखि ते कामातुरं मदनपीडितं मन· सुबोधं सुखेन बोधो विकारबोधो यस्य तत् एतादृशमस्तीति शेषः । अत्र च ज्ञाप्यं मनस· कामातुरत्वं तच्छब्दोपात्तम् । ज्ञापकाश्च अप्रतिकार्या देहोष्माणः ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारा प्रयोगेषु कवीनां निबन्धेषु रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः ज्ञापकहेतव. लक्ष्याः अवबोद्धव्या । केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याक्रियन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च अनेन कविना चतुर्धा कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वंसाभाव अत्यन्ताभाव अन्योन्याभावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—अनभ्यासेनेति । विद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादीनाम् अनभ्यासेन अपरिशीलनेन । धीमतां विपश्चिताम् असंसर्गेण परिचयाभावेन । अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमनेन हेतुना नृणां व्यसनं दुष्प्रवृत्तिर्जायते । भगवता मनुना अष्टादशविधानि व्यसनान्युक्तानि यथा (vii. 47–48)—

मृगयाक्षो दिवा स्वापः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इति ।

ii. 245—अबध्यैः for अबाध्यैः J, P, D,—असाध्यैः and अबाध्यैः are transposed in M,—सुबोधं धत्ते for सुबोधं ते D.
ii. 246—रम्याः (!) for रम्याः Rn; सम्यक् Rn; ज्ञेयाः M;—व्याक्रियन्ते for व्याक्रियन्ते P, B, Rn;—मनोरमाः for मनोहराः D, M.
ii. 247—वेदानाम् for विद्यानाम् Cs, M.

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ ५० ॥

उद्यानसहकाराणा-

अत्यन्ताभावहेतुमुदाहरति—अत्यन्तमिति । आर्याणां सत्पुरुषाणाम् अनालोचितचेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम् अत्यन्तम् असत् सर्वथा अविद्यमानम् । कदापि अविमृश्य न ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । अतः अविमृश्यताया अत्यन्ताभावात् तेषां सर्वसंपदः ऐहिकामुष्मिकाः सर्वसमृद्धयः सततं निरन्तरं विवर्धन्ते वृद्धिं प्राप्नुवन्ति । अत्र अनालोचितचेष्टितस्य अत्यन्ताभावः संपदां विवृद्धये हेतुत्वेनोपन्यस्तः इति अत्यन्ताभावहेत्वलंकारः ॥२५०॥

एतावता भावप्रतियोगिकानां प्रागभावादिचतुर्णामभावानामुदाहरणानि दर्शितानि इदानीं तु अभावप्रतियोगिकाभावस्य हेतुरूपतां दर्शयति उद्यानेति । उद्याने स्थिता ये सहकाराः आम्राः तेषां मञ्जरी अनुद्भिन्नविकासमप्राप्ता न अपि तु विकासपरिपूर्णा इत्यर्थः । अतः तन्मञ्जर्याः उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां प्रोषितभर्तृकाणां सतिलः सलिलाञ्जलिः नीवापाञ्जलिः देयः । तासां मरणमुपस्थितमिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्भेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः अतः अभावाभावहेत्वलंकारः । अन्येषामभावाभावानां सरस्वतीकण्ठाभरणे तट्टीकायां च उदाहरणानि दर्शितानि । तेषु प्रध्वंसाभावाभावो यथा (iii.15)—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं
पायाद्वः परिरम्भमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ इति ।

अत्र नारायणस्य नाभिपङ्कजरूपस्यावासस्य उपघाताभावः विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति अत प्रध्वंसाभावाभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावा-

ii. 250—विवर्तन्ते for विवर्धन्ते Rn;—सततं सर्वत्र for सततं सर्व D, V, J.

मञ्जुश्रिया न मञ्जरी ।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥२५१॥
प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।
भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

भावो यथा—

> अवनिरुदकं तेजो वायुर्नभः शशिभास्करौ
> पुरुष इति यत् केचिद्भिन्ना वदन्ति तनूस्तव ।
> तदनघ वचोवैचित्रीभिर्निरावरणस्य ते
> विदधति पय:पुरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमाम् ॥

अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्य निषेधः अन्योन्याभावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधकः अतः हेत्वलंकारः । अत्यन्ताभावाभावो यथा—

> न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
> गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
> श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
> ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ इति ।

अत्र न विद्यते इत्यत्यन्ताभावमुपन्यस्य करोत्येवेति प्रतिभासत्ताभिधानेन प्रतिषेधः । स च श्रुतयत्नाभ्यां वागुपासितव्या इत्युक्तार्थस्य हेतु इति अत्यन्ताभावाभावहेत्वलंकारः । अत्यन्तमसतामर्थानामनाशंसितम् इत्येतदपि अत्यन्ताभावाभावोदाहरणं भवति ॥ २५१ ॥

अभावहेतुमुपसंहरति—प्रागभावादीति । इह प्रागभावादिरूपस्य प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्याभावात्यन्ताभावस्वरूपस्य वस्तुनः विषयस्य हेतुत्वम् भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्य तत्र भावरूपस्य अनन्यासिन विधानाम् इत्यादिश्लोकत्रये अभावरूपकार्यस्य च उद्यानेति श्लोके । उत्पादनं प्रति निष्पत्तौ दर्शनमिति शेषः । उक्तोदाहरणेषु कारकहेतुत्वं दर्शनम् ज्ञापकहेतोरुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ २५२ ॥

मागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥
राज्ञां हस्तारविन्दानि कुड्मलीकुरुते कुतः ।
देव त्वच्चरणद्वन्द्वरागबालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥
पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशते ।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥
इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

लीति हेतुवैचित्र्यं बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारण क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता तेनात्राध्यवसाय एव चमत्कारातिशयः । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥२५७॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगलस्य रा रक्तिमा स एव बालातपः मृदुसूर्यरश्मिः राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि ता स्पृशन् कुतः कुड्मलीकुरुते मुकुलीकरोति । बालातपस्पर्शेन अरविन्द विकास एव भाव्य न तु संकोचः । अतः अरविन्दसंकोचविधानम् बाल तपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्यायं हेतु । स च राजविषयकरतेः पोषक चमत्कारविषयत्वान्मनोरम इति ध्येम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुड्मलीक प्रणामाञ्जलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानीति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तव प नखान्येव चन्द्रा तेषा कुन्दनिर्मला. कुन्दकुसुमधवलाः अर्चिषः कान्ति भूपाना पाणिपद्मानि हस्तकमलानि संकोचयितुम् प्रणामाञ्जलिविधाय त्वेन मुकुलीकर्तुम् ईशते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषां पद्मनिमील युक्तमेव इति युक्तकार्याय हेतु. । स च राजविषयकरतिपोषकत सविशेषचमत्कारकारीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानामीदृशी एवंप्रक गति. पद्धतिः दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेत्वलंकारभे

---

ii. 257—समुद्रो for उदीर्णो Pn.
ii. 258—रवि for राग P and after him B; this seem to be P's guess as no Mss. support him.
ii. 259—कोमलाः for निर्मलाः M.
ii. 260—विकल्पस्य for विकल्पानां D, V, J.

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥
त्वदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।
उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥
इत्यनुद्भिन्नरूपत्वाद्रत्युत्सवमनोरथः ।
अनुल्लङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥
लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

मीलनरूपेङ्गितेन निशि संगमः भावीति प्रियाय सूक्ष्मतया सूचितम् इ
सूक्ष्मालंकारः । तच्च सूचनं सहृदयचमत्कारि अतः अस्यालंका
निर्बाधमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मदर्पितेति । गीतगोष्ठ्यां संगीत
लाया मदर्पितदृशः मयि बद्धदृष्ट्याः तस्याः नायिकायाः मुखा
उद्दामरागतरला उद्दामः मर्यादातिक्रान्तः यः रागः अनुराग.
तरला तेजोभासुरा पूर्णानुरागसूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया
कान्तिः अवर्धत । अत्र मुखच्छायावैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिक
रत्युत्सवाभिलाषः सूक्ष्मतया दर्शितः इति सूक्ष्मालंकारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे लक्षणं संगमयति—इति इति । इति एवं केवलं
यैव सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् अनुद्भिन्नरूपत्वात् स्फुटतया अप्रती
नत्वात् सूक्ष्मत्वम् अनुल्लङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव रत्युत्सवमनोरथः
स्थितः वर्णितः अभूत् । अतः सूक्ष्मप्रकारेण मनोरथाविष्कारव
सूक्ष्मालंकार इति भाव । अत्र केचित् उद्दामरागतरला मुखच्छाया
रत्युत्सवमनोरथस्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादि
तत्सम्भवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्षयति । लक्ष्य
तु स्वीयविलक्षणसहृदयतासधीचीनया तया कथंचिल्लक्षयतीति सूक्ष्म
रत्युत्सवविषयस्येत्याहु ॥ २६४ ॥

क्रमप्राप्तं लवापरपर्यायं लेशं निरूपयति—लेश इति । लेशेन स्व

ii. 263—मदर्पित for त्वदर्पित P and after him B; तदर्पित J
अवर्तत for अवर्धत D, अवर्धयत् V.

ii. 264—अत्राप्यवस्थितः for अत्र व्यवस्थितः N (fol. 23 a
the long lacuna, Pn, D.

ii. 265—लवो for लेशो M,—निगूहनात् for निगूहनम् N, V.

जातुषम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७१ ॥

॥ इति क्रमः ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं

देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्णन् ।

शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ इति ॥ २७४ ॥

व्यङ्ग्यस्य संलक्ष्यक्रमासंलक्ष्यक्रमौ इति द्वौ भेदौ प्रागस्माभिर्निरूपितौ। तत्र संलक्ष्यक्रमाणां वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यानां वाच्यार्थस्य शोभाजनकतया समासोक्तिरूपकादिनामालङ्कारत्वमुक्तम् । असंलक्ष्यक्रमाणां रसादिवाक्यानामपि वाच्योपस्कारेण अलंकारत्वमुचितमिति तदुपजीवि प्रेयोरसवदूर्जस्वि इत्यलंकारत्रयं दर्शयति—प्रेय इति । त्रयाणामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यैकधर्मत्वात् एकत्र निवेशः। तेषु प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य प्रीत्यतिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यानं प्रेयः प्रेयोनामालंकारः। अतिशयेन प्रियत्वात् प्रेयः इत्यर्थः। भावाश्च देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिः तथा विभावानुभावाभ्यां व्यञ्जित निर्वेदादित्रयस्त्रिंशद्भेदो भावः व्यभिचारिणो भावाश्च । उक्तं च प्रकाशे रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः । भाव प्रोक्तः इति । देवादि विषयेःयभासरसावस्थोपलक्षणम् । तदुक्तं—

विषयेःयभासरसावस्थोपलक्षणम् ।

रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोथवा ।

अन्याङ्गभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥ इति

आचार्यदण्डिनस्तु देवादिविषयकरतिभावव्यञ्जकमाख्यानं प्रेयोलंकार विषयतयाभिप्रेतमिति उदाहरणानुरोधादवगम्यते। एवं च कथनचातुरीव व्यज्यमाना देवादिविषयिका रतिर्यत्र वाच्योपस्कारिका तत्र प्रेयोलं इति लक्षणं निष्पन्नम् । तथा रसपेशलं रसेन रत्यादिस्थायिभाव पेशल सहृदयानन्दजननमाख्यानं रसवदलंकार. । तथा रूढः व्यक्त गर्वः अहंकारो यत्र तादृशमाख्यानम् ऊर्जस्वि । आ चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभावः ऊ नामालंकार इत्यर्थ । गर्वलक्षणं हि—

गर्वोभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मद ।

रसपेशलम् ।

पारस्परिकयोगात् मीलनात् रसस्य निष्पत्तिरित्यभिव्यक्तिः इति सूत्रार्थं विवृण्वन्ति । अयमेव चालंकारिकसंमतोऽर्थः । विस्तरस्तु काव्यप्रकाशटीकादौ च द्रष्टव्यः । रसविशेषाश्च—

> शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
> बीभत्साद्भुतसंज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

इति भरतेनोपदिष्टाः । एषां स्थायिभावाश्च तेनैव कथिताः । यथा—

> रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
> जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

स्थायिनः लक्षणं तु—

> विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
> आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥ इति ।

एवमेव पण्डितजगन्नाथोऽपि (P. 31)—

> सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।
> यावद्रसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥

इति लक्षणमाह । तत्र स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिस्थायिभावः । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्य उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्य चेतोविशेष भयम् । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः । अनुभावास्तु—

> अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ।
> स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥
> अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

इत्युक्तलक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते रसगङ्गाधरादौ

रसालंकारः

प्राप्नुवन्ति । उभयोरपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात् । ननु अ-
१०८ङ्गिनो रसादेरलंकार्यत्वात् कथमलंकारत्वम् रसस्य प्राधान्येऽलंकार्यत्वम्
अन्यत्र चालंकारत्वमिति ध्वन्यालोककारोक्तं यथा—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ।

१०९एवं स्थिते इदं शरीरावस्थायाः काव्यस्यैवालंकार्यत्वेन तदुपकारकस्य
रसादिध्वनावपि काव्यशोभाकरत्वेन अलंकारव्यपदेशे बाधाभावात् । काव्य-
११०शोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते । इति अलंकारसामान्यलक्षणस्या-
पि निर्बाधत्वात् । यदुक्तं विश्वनाथेन ध्वन्यालोकानुसारिणा (१०.९५)—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ॥
रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।
भावस्य चोदयः सन्धिः मिश्रत्वं च तदाख्यकाः ॥ इति ।

११७तत्र रसवत्प्रेयऊर्जस्विनां लक्षणं सुस्पष्टमेव । प्रशान्त्यवस्था भाव-
प्रशमः स यत्र परस्याङ्गं तत्र समाहितालंकारः । भावस्य उद्भवावस्था-
भावोदयः तस्य पराङ्गत्वे भावोदयालंकारः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः पर-
११८स्परसाम्यं भावसन्धिः तस्य पराङ्गत्वे भावसन्ध्यलंकारः । बहूनां भावा-
नां पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्पत्तिर्भावमिश्रत्वम् तस्य पराङ्गत्वे भावमिश्रालंकारः ।
रसस्य अङ्गत्वे अलंकार्यत्वमङ्गत्वेऽलंकारत्वमिति प्राचां मतं दूषयन्त आहुः
११९प्रसन्नचन्द्रशर्माणः । अत्र न तस्याः प्रवृत्त्याः किं प्रधानतया प्रतीयमा-
नस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालंकार्यत्वम् उत तथाभूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न
तावत् प्रथमः समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ प्रधानतयैवाभिव्यज्य-
१२०मानानां वस्त्वलंकाराणां नालंकारत्वाभ्युपगमात् । न च तत्र वाच्या-
र्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलंकाराणां चाप्रधानत्वम् । अप्रधा-
नानां त्वलङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र व्यङ्ग्यानामेवप्राधा-
१२१न्यस्यानुभवसिद्धतयानपलपनीयत्वात् । नापि द्वितीयः सामान्येन का-
व्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलंकाररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलंका-
राणामलंकारत्वम् रसादीनामेवालंकार्यत्वम् इति निर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

युक्तोत्कर्षं च तन् त्रयम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥
इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

१३२न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलं-
कारयोः इति विश्वनाथोक्तमादरणीयम् ।

यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥

१३६इत्यादौ तेनापि अङ्गभूतेन शृङ्गारेणैव काव्यत्वव्यवहाराभ्युपगमात् ।
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्वैः आलंकारिकैरभ्युपगतत्वेन रसा-
१३८देरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य बहुशो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यतया-
वशिष्टानां, वस्त्वलंकाराणां रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वं
युक्तचानुभवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेवसाधीयसी इति आहुः । अत्र
१४१रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्वाचि इत्यादिना गुणत्वमुक्तम् तत् क-
थमेकस्यैवगुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः समाधानमग्रे मूले एव स्फुटी-
भविष्यति ॥ २७५ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् ।
हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवनं संप्राप्ते सति अद्य मम या
३प्रीतिर्जाता कालेन कालान्तरेण तवैवागमनात् पुनरपि त्वदागमनेनैव
एषा प्रीतिः अद्यतनीसदृशी प्रीतिर्भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदि-
तरसत्पुरुषागमनेन एवंविधा प्रीतिः नैवभविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य
६भगवद्विषयकरतिभावः वाक्यभङ्ग्याभिव्यज्यमानः भगवतः प्रीत्यतिशय-
जनने वाच्यस्य शोभां पुष्णाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं संगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारं विदुरः युक्तं तद्व-
नुरू[illegible] ह । यतस्तस्य अन्यतः भगवदितरस्मात् तादृशी धृतिः सन्तोषो
[illegible] अथवा अन्यतः विदुरेतरे पुंसि तादृशी धृतिः धैर्यम् नास्ति ।

ii. 276—याता for जाता N;—सैषा काले for कालेनैषा Pu
ii. 277—विदुरो युक्त for युक्तं विदुरो D, V,—वाक्य for युक्त Pu, B.

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥
सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योम होतानलो जलम् ।
इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥
इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्रातवर्मणः ।

भक्तिमात्रेण केवलभक्त्या न तु तच्छून्यैरुपचारैः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः तस्माद्विदुरवचनात् सुप्रीतः संतुष्टः अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य १भगवतः प्रीतिकरमेतदाख्यानमिति प्रेयोलंकारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

२इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोयं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रशर्मादयः ॥२७७॥

बोद्धुः प्रीतां पूर्वमुदाहृतम् इदानीं वक्तुः प्रीतावुदाहरति—सोम इति।
हे देव सोमः चन्द्रः सूर्यः मरुत् वायुः भूमिः व्योम आकाशं होता ३यजमानः अनलः अग्निः जलम् च इति रूपाणि एवंविधानि स्थूलानि अष्टौ रूपाणि अतिक्रम्य विलङ्घ्य त्वा सच्चिदानन्दैकमयम्—अणोरणीयान् महतो महीयान् इत्यादिश्रुतिशतवर्णितं भगवन्तं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं के ४वयम् पामरा वयं त्वत्स्वरूपावलोकने आकलने वा न समर्थाः इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्तव दर्शनं तत्र तवानुग्रह एव हेतुरिति भाव । अत्र केचित्—इति रूपाणि सोमादिस्थूलरूपाणि अष्टौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण ५वर्तमानं सच्चिदानन्दं त्वा द्रष्टुम् इति अतिक्रमणक्रिया भगवत एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति। देवे महेश्वरे साक्षात्कृते तपोभिः प्रत्यक्षीकृते रातवर्मणः तन्नामकस्य राज्ञः नृपस्य यत् प्रीतिप्रकाशनं महेश्वरविषयकरतिभावसूचनं तच्च तदपि प्रेय इति [illegible] अत्र केवलभक्त्यैव प्रीत्यभिव्यक्तिसद्भावात् । सोमादिरतिक्रम्य प्राकृतरूपगुणशून्यस्य निष्कलस्य परब्रह्मणः [illegible] न [illegible]

[illegible]

संवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥
प्राक् प्रीतिर्दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते ॥ इति ।

[4]विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीपे—
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥
अयं च विप्रलम्भः पूर्वरागदानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधः । अत्र
[10]करुणात्मकः । तदुक्तम्—
यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ इति ॥ २८०॥
नायिकाविषयकर्मांसरत्रापि प्रतीयमानत्वात् कुतो नायं प्रेयोलंकारः
इत्याह—प्रागिति । प्राक् पूर्वोदाहृतप्रेयोलंकारोदाहरणद्वये प्रीतिः दर्शिता
[3]संप्रयोगाख्या रतिः प्रीतिः सा प्रेयोलंकारविषयीभूता इति तदलंकार सा
दर्शिता । तत्र हि भगवद्विषयका रतिः विभावादिभिरपरिपुष्टा अतः प्रीतिः

तदुक्तम्—
मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं यत्वः ।
असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।
संप्रयोगो नाम विभावादिभिः परिपोषः स तु पूर्वोदाहरणे नाि
[9]इति तत्र प्रीति । अत्र तु तादृश परिपोषो वर्तते इति रतिः । तदा
सेयं रतिरिति । सा तादृशी देवादिविषयकपूर्वदर्शितरतिसजाति
रति —रतिर्मनोनुकूल्यं मनस प्रवणायितम् । इत्याद्युक्तलक्षण
[12]प्रकृते कान्ताविषयकानुराग इत्यर्थः । रूपकाद्युपयोगेन कस्य
पश्य तादृश्यं विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभि परिपोष
संबन्धेन शृङ्गारतां गता अलौकिकानन्दसंपादकत्वेन शृङ्गाररसत्व
[15]मत इह च रसवत् रसवदलंकार इत्यर्थः । अत्र वासदत्ता वि
तद्गुणमधुरवचनमुद्राम्यादयो अनुभावा उल्लेयाः । दर्पविस्मयादय

11 संवा—सैवावन्ती for सैवावन्ती P. II. II ... ... ॥
the marginal note ...
16 [...]

इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।
भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

रौद्ररसत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण परां कोटिमारुह्य परिपुष्टिं प्राप्य क्रोधः स्थायिभावः स च —प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधः (?) इत्युक्तलक्षणः । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षाया प्रबोधः उत्कटत्वम् क्रोधः । तैक्ष्ण्यजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । रौद्रात्मता रौद्ररसत्वं गतः प्राप्त । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभाव । कृष्णाकेशकर्षणादिस्मरणमुद्दीपनविभावः । पाप इत्यधिक्षेपवचनमनुभाव । प्रतीयमानाश्च गर्वादयो व्यभिचारिण । एतै पुष्टिं प्रापित क्रोधस्थायिभाव रौद्ररसत्वमापन्न । तद्वर्णनपरमेतद्वच रसवदलंकारालंकृतम् ॥ २८३ ॥

वीरमुदाहरति- -अजित्वेति । सार्णवाम् अर्णवेनेमिम् उर्वीम् मेदिनीम् अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्मसादकृत्वा । विविधै अधोमध्वरभूतिभि [illegible] मखै यज्ञै अनिष्ट्वा यजनमविधाय । अर्थिभ्य याचकेभ्य अर्थं द्रविणम् अदत्वा अवितीर्य अह पार्थिव पृथिव्या ईश्वर कथ भवेयम् [illegible] [illegible] भाव । अत्र [illegible] [illegible] त्रिनयशन्यस्य पार्थिवत्व विडम्बनैवेति भाव । [illegible] [illegible] प्रकटित । तेन च अस्य नृपस्य [illegible] [illegible] उत्साह [illegible] भवति । [illegible]

[illegible] युद्धवीरत्व धर्मवीरत्व दानवीरत्व च [illegible] [illegible]

यथा साहित्यदर्पणे । [illegible]

[illegible] [illegible] यदापि देहे मम मांसमस्ति । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

तथापरैरपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

. स्थायिभाव. करुणरसत्वं भजते । अथ अपरेपि पूर्वदर्शितशृङ्गार-
रौद्रकरुणास्ववन् अन्येपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानका रसा सन्ति तेषा-
पि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थ. प्रातावयावयमेतत् ॥ २८७ ॥
बीभत्समुदाहरति— पाय पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः भूषणानि येषां
ते कौणपाः राक्षसा कबन्धैःसह मृतानां शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः । सह
रवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः हस्तपुटकैः पायं पायं पीत्वा पीत्वा
नृत्यन्ति सप्रमोदं क्रीडन्ति । अत्र जुगुप्सारूपस्थायिभावः । दोषेक्षणा-
दिभिर्गर्हा जुगुप्सेति निगद्यते । इति तल्लक्षणम् । तस्याः कौणपा आल-
म्बनविभावः । प्रतीयमाननिष्ठीवनच्छर्दनादयोऽनुभावाः । मोहापस्मारा-
दयो व्यभिचारिण. । तैश्च परिपुष्टा सा बीभ सरसत्वं भजते । बीभत्स-
श्चात्र राजविषयकरतौ गुणीभूतः । तादृशरतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात्
•प्रेयोलङ्कार इति प्रेयोरसवतोः संकरः ॥ २८८ ॥
हास्यमुदाहरति— इदमिति । सखीना पुरतो मानकथां कुर्वती
रहसि च नायकेन सह कृतक्रीडा नायिका प्रति तत्सख्या उपहासोक्ति-
रियम । अम्लान ग्लानिमप्राप्त अस्मद्वचनैर्न न्यूनीभूत इत्यर्थ तादृशः
मानो यस्या सा तस्या । तव स्तनतटे स्तनप्रान्त लग्नम् आसक्त नवं
न तु प्राचीनम नस्यपद नखव्रणचिह्नम् । हे सखि उत्तरीयेण छादय
आच्छाद्यताम् । मानिन्यास्ते नायकसंभोगसूचक नखव्रण झटिति
च्छाद्यताम । अन्यथास्मत्पुरतो दर्शिता मानकथा कथ यथार्था स
इति परिहासोक्तिः । अत्र– वागादिविकृतांशनोविकासो हास इत्य

२८७ अथापर for तथापर B; सथा प. P, and B after his
बीभत्स in स्पृहृति for बीभत्स in B;
२८८—कर for पाणि V —भूषिता for भूषणा B
अम्लानमालाया for अम्लानमानाया M, A. Pa
अम्लानमालाया B;

छायतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥
अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥
इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवती नायिका आलम्बनविभावः । नखक्षतमुद्दीपनविभावः । तादृशसोल्लुण्ठवचनान्यनुभावाः । प्रतीयमाना अवहित्थादयो व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो हासस्थायिभावो हास्यरसतां भजते । अम्लानमानाया इत्यत्र अम्लानमालाया इति पाठो दृश्यते स तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषां नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् प्रवालानि कोमलपत्राणि अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । शाखाश्च मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विस्मयास्पदम् । अत्र—विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । इत्युक्तलक्षणस्य विस्मयस्य विभावस्य दिव्यनन्दनशाखिनः आलम्बनविभावः । तेषामंशुकादिमत्त्वगुणमहिमा उद्दीपनविभावः । प्रतीयमानाः स्तम्भस्वेदादयोऽनुभावाः । तथैव वितर्कादयश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो विस्मयोऽद्भुतरसत्वं भजते ॥ २९० ॥

भयानकं दर्शयति—इदमिति । मघोनः महेन्द्रस्य इदं धारासंनिहितानलम् धारासु निशितमुखेषु संनिहितः अनलः यस्य तत् । एतादृशं कुलिशं वज्रमस्तीति शेषः । यस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीगर्भपाताय असुराङ्गनानां गर्भपाताय कल्पते प्रभवति तत्स्मरणे दैत्याङ्गनानां गर्भाः भयेन स्रवन्तीत्यर्थः । अत्र रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् इत्युक्तलक्षणस्य भयस्थायिभावस्य मघोना आलम्बनविभावः । कुलिशमुद्दीपनविभावः । कम्पादयोऽनुभावाः । प्रतीयमाना आवेगमोहादयश्च व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो भयस्थायिभावः भयानकरसत्वं भजते । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्तत्वादेव अष्टौ रसाः प्रदर्शिताः । शान्तोऽपि नवमो रसः इत्याद्युक्त्या दूरतः स्वरूपं दर्शयति—निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि

रसवदुदाहरणानि

स्मरणं यस्य दृश्यत्वी—

रसः । इति । अन्यत्रापि—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ इति ।

उदाहरणं—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति
दिवसाः क्वा पुण्ये रण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपत. ॥ इति ।

१.अत्र हि मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं निखिलं जगदालम्बनम् । तपो-
वनादुद्दीपनम् । अहिहारादौ समदर्शनमनुभावः । मतिधृतिहर्षा-
२.व्यभिचारिभावाः । एते. निर्वेदस्थायिभाव शमस्थायिभावं वा परिपोषं
गतः शान्तरसत्वेन पर्यवस्यति । केचित् पुन भक्तिरसमन्ये स्वीकुर्वन्ति ।
जगन्नाथपण्डितराजस्तु (P. 46)—कथयंत एव रसा । भगवदालम्बनस्य रोमा-
३.ञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः परिपोषितस्य भागवतादिपुराण-
श्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपह्नवत्वात् । भगव-
दनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभाव । न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भावमर्हति
४.अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते । भक्तेर्देवादिविषयरति-
भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्ते ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।
भावः प्रोक्तः [illegible]

[illegible]

गर्भपानाय कल्पते ॥ २९१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितो रसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २९२ ॥

१. नन्दिचन्द्रिकाकृतश्चोल्लासे—

परप्राणानामङ्कं जनयति गतिर्या नियमतः

परस्मिन्नेवास्मिन् समरमनया पश्यत इमम् ।

परस्मादेव भवति परमानन्दमधुरा

परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ इति ।

तथा रसाभासभावाभासादयोऽपि रसनाद्रसाः तेषां सद्भावे रसवदलंकारः । तत्र अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसभावौ रसाभासभावाभासौ । भावोदयादीनां स्वरूपं पूर्वमेव कथितम् । तेषामुदाहरणान्यपि [illegible] [illegible] द्रष्टव्यानि ॥ २९१ ॥

प्रथमपरिच्छेदे पुनर्निर्वक्ष्यमाणं मधुरं रसवदिति [illegible] [illegible] माधुर्यगुण [illegible] [illegible] उभयोर्भेद इति दर्शयति—

वाक्यस्येति । माधुर्यं मधुरगुणे वाक्यस्य अग्राम्यता ग्राम्यतादोषाभावस्तन्निबन्धनात्कदाचिदभिमतम् । तेन योनिर्यस्मिन्निरूपिता यस्य स दर्शितः—

[illegible] निशिशति ।

[illegible] [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥ २०० ।

[illegible]

ऊर्जस्विन उदाहरणम्

...पकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम् ।
...विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥

...धावमानं प्रति ...ऊर्जस्विनं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । समराङ्गणात् धावमानं प्रति ... उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकारम् आचरिष्यामि ...भयं ते हृदि मा स्म भूत् मा भवतु । मे खड्गः विमुखेषु जातु कदा... अपि प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना (... ...)—

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

अत्र—
गर्वो मदप्रभावश्रीविद्यासत्कुलजन्मभिः ।
अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

इत्युक्तलक्षणो गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहमाच्छाद्य उद्रिक्ततया प्रकाशत इति ऊर्जस्विनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी तथाप्रिनः इति प्रकाशकृद्भिर्भाव एव । ऊर्जः बलं तत्प्रकाशनादूर्जस्वि इति नाम्नात्र व्यवह्रियते । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्र स्वयमेव बल-रूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उत्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः । स च गर्वान्तरमवज्ञया व्यपदिश्यते यथा—

क्षुद्राः सत्रासमेनं विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भाः
युष्मद्देहेषु लज्जा दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

अत्र पादत्रयेणोद्रिक्ततया व्यज्यमानोऽपि गर्वश्चतुर्थपादे व्यङ्ग्यस्य राम-जयोत्साहाख्यस्थायिभावस्य कुक्षौ विलीयते । अत एवेह प्रकाशकारेण वीररसोदाहरणत्वेनोपन्यस्तम् । तस्मादयं रसवदलंकार एव । तस्मात् रसाभासो भावाभासो वा रसान्तराङ्गत्वमापन्न सन् ऊर्जस्व्यलंकारो भवतीत्याचक्षते तन्न रुचिरम् । तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्ते अलंकारसंज्ञाना तथान्वयेव नियमात् । इति ॥ २०३ ॥

... विमुख ... विमुखेषु
... सहसा ...
... काव्यादर्शे

पर्यायोक्तम्

.]

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि

१७त्वाभावात् । न च–

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोर्नियतसंबन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य

२१भेद इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंबन्धिनोऽपि गमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य

वचनवैशिष्ट्यपर्यालोचनया त्वयि गतेऽहं मरिष्यामीति द्वितीयार्धव्यङ्ग्य-

पर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन झटिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र

२४प्रथमस्योदाहरणं दशत्यसौ परभृतः इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते ।

द्वितीयस्य यथा—

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

२८अत्र शक्रैरावणौ मदमानमुक्तौ इति व्यङ्ग्यम् तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमि-

ति । केचित्तु पर्यायोक्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् समासोक्तौ

३०वाच्यस्यैव प्रस्तुतत्वम् अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां भेद

भेद इत्याहुः । तत्तु प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् । इत्याहुः ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति– दशतीति । असौ परभृतः कोकिलः सहकारस्य

आम्रस्य मञ्जरीं दशति आस्वादनेन विनाशयति । अहं तं वारयिष्यामि

३निवारयामि । युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दं सविश्रम्भमिति भाव आस्

स्थीयताम् । अत्र अन्यजनमानिन्य सुरतारम्भप्रतिबन्धकमिति नायि

नायकयोः संनिधानात् सख्या अपसरणमिष्टम् तत् अहं गमिष्यामि इत

१वक्त्या अंशद्वय दर्शयता अत परभृतवारणमिषेण तत कृतमिति च

रात्रिशय । अत पर्यायोक्तम् । केचित् अत्र परभृतशब्देन

मञ्जरीशब्देन नायिका समंभोगप्रतिबन्धिका च सहम इति

अत पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति परमत रुचिरम् मयाऽपि वाच्यार्थ

कन्यादनसमार्पणियां मनाहुः समाहितम् ॥ १९८ ॥

मानमय्या निराकर्तुं पादयोर्मे नमस्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १९९ ॥

॥ इति समाहितम् ॥

दिवैश्वर्यव्यक्तिर्दुरिती मी सम्यग्वांशुमी ... ॥ इति ।

कर्दं शीघ्रमा गा ... अनन्मोद महोत्सव ... त्रिविक्रमादीनां

अथ समयानन्द ... समावरित्रुरूपानाना ... म भगवता भेर-

दोषे मङ्गुवा वशिमाहिमा मणग्युक्तसंयोगर्वचनप्रकारः ... तः समते

दैव ... दुर्दिनर्वैकायकस्मनो ... तथामूर्तीय ... नमैर

इति दुर्दिनर्वैव दैवकृता महायासि इति । विसारद्धु जितागुमि

समागम्य ॥ १९८ ॥

समाहितमुदाहरति — मानमय्या इति । मय्या मानिन्याः मान निरा-

कर्तुम् अपनायितुम् पादयोः नमस्यतः प्रणमतः मे मम उपकाराय

दिष्ट्या सुदैवेन इदम् घनगर्जितम् उदीर्णम् उद्भूतम् । अत्र माननिरा-

करणाय प्रवृत्तस्य ... दैवकृतघनगर्जितेन तस्य अनायासेन कार्यसिद्धेः

... समाहितालङ्कारो विज्ञेयः । मानिन्या

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... मानभङ्गाभावे ... इत्यादि

... निवारयितुं कार्यमपि दैवात् ... घनगर्जितेन कल्पयायक ... तथा नीत्वा

... अनायासेन ... प्रवृत्तस्य नायका

... उपकारान् । यथा चात्र महायितं पायेन माननिरासाय प्रवृत्तस्य ...

... कार्यस्य ... इति ज्ञेयम् ॥ २०० ॥

[illegible]

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।
उदात्तं नाम तत् प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥
गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥ ३०१ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनोव्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः यन्महत्त्वम् आधिक्यं वर्ण्यते तद्वर्णनं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः । तथाच प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमत्त्वं वा यत् वर्ण्यते स उदात्तो नामालंकारः इति भावः। परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपि उदात्तं मन्यन्ते तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकाररक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृतमित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकसंहर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्तालंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंसूचकत्वात् लोकातिगामिविभूतिवर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथक्तया लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

महाशयत्ववर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य त्रिभुवनैकवीरस्य राक्षसाधिपस्य शिरसामुच्छेदरूपं यत् कार्यं तस्य भारः कार्यगुरुता तस्मिन् अपि अविक्लवः अव्याकुलः स गुरोः पितुः शासनं राज्यत्यागपूर्वकवनगमनरूपामाज्ञाम् अत्येतुम् अतिक्रमितुं न शशाक । अत्र रावणवधरूपमहाकार्यकरणसमर्थोऽपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकरं गुरुनिदेशमत्येतुं न शशाक तेन अस्य लोकसीमातिवर्ति महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तालंकारः ॥ ३०१ ॥

ii. 300—अनुत्तरम् for अनुत्तमम् N,—तं for तत् P, B, R, J.

उदात्तालंकारः

रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
सुव्यञ्जितमिति व्यक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् ।

अपरमुदात्तरूपमुदाहरति—रत्नेति । आञ्जनेयेन अञ्जनासूनुना हनुमता रत्नभित्तिषु रत्नखचितभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिफलितैः प्रतिबिम्बशतैः स्वीयप्रतिबिम्बानां शतैः वृत. लङ्केश्वरः लङ्काधिपो रावणः कृच्छ्रात् कष्टेन ज्ञात । प्रतिबिम्बशतवृतत्वं कृच्छ्रतया ज्ञानस्य हेतुः । अत्र प्रतिबिम्बग्राहिरत्नखचितभित्तिवर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविभूतिमत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तोऽलंकार ॥ ३०२ ॥

उदात्तमुपसंहरति—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र गुरो. शासनम् इत्युदाहरणे आशयस्य राममनोवृत्ते माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नभित्तिषु इत्युदाहरणे अभ्युदयस्य संपदभ्युदयस्य गौरवं महत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टं प्रकटीकृतम् इति हेतो: अद: एतत् उदात्तद्वयं प्रोक्तमस्माभिरिति शेष: । अयं भाव विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारः स दर्शित. इति ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिं संलक्ष्योदाहरति—अपह्नुतिरिति । किंचित् किमपि प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् अपह्नुत्य अपलप्य असत्यतया निरूप्येत्यर्थः अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणार्थस्य दर्शनं सत्यत्वेन कथनम् अपह्नुति तन्नामालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥

इति तत्त्वापह्नवरूपकविषयपरिहारार्थं किंचिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपे स्वीक्रियते । तथा च प्रकृते धर्मिण निषिध्य धर्म्यन्तरारोप तत्त्वापह्न… रूपकम् गुणक्रियादिरूपं धर्ममपलप्य धर्मान्तरारोपे अपह्नुतिरित्य…

ii. 302 रत्नभित्तिषु [..] भित्तिषु [..] —संक्रान्त [..] संक्रान्ते [..]
ii. 303 —प्रोक्तम [..] व्यक्तम [..] —द्विक्षम पुनः [..] इदमप्य

सेयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यत्र परेष्वात्मनि कामिना ।

औष्ण्यप्रदर्शनात् तस्य सैषा विषयनिह्नुतिः ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

विरहिणि अग्निमयी सृष्टिः । अग्निवन्मा संतापयतीत्यर्थः । अनेनाग्निवन्मया प्रतीयते । परान् प्रति मद्व्यान् प्रति शीता शीतला किलेति स्वासंमति-द्योतनार्थम् ॥ ३०५ ॥

उदाहरणं विशदयति—शैशिर्यमिति । अत्र कामिना परेषु स्वभिन्नेषु चन्द्रनादीनां शैशिर्यं शिशिरतां शैत्यमिति यावत् अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्यैव तस्य शैत्यस्य आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् संतापकतया दाहारोपणात् [illegible]यं विषयापह्नुतिः । अयं भावः अत्र चन्द्रनादीनां निषेधारोप्यधर्मयोः शैत्यतापकत्वरूपयोः व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं विषयापह्नुतिः । अत्र उष्णत्ववर्णनेन शैत्यनिषेधो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥ ३०६ ॥

स्वरूपापह्नुतिं दर्शयति—अमृतेति । चन्द्रमाः अमृतस्यन्दिनः किरणाः यस्य तादृशः स नामतः केवलं संज्ञात्वेन न तु अर्थवत्त्वेन मतः । अयं भावः । चन्द्रमा इत्यस्य योगार्थं चन्द्रयति अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादयति इति चन्द्र [illegible] इति [illegible] । चन्द्र सन् [illegible] इति [illegible] इति चन्द्रमा । अथवा चन्द्रम अमृत सहित [illegible] न तु परिणमेत इति चन्द्रमा । [illegible] विधो

चन्द्रमा । एव च चन्द्रमसः [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]

प्रसिद्धचन्द्रमसि नास्ति विरहिणां [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दोर्निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।
उक्ता स्मरार्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०८ ॥
उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एवं चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति अन्य इति । अयं चन्द्रमाः अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः आह्लादकभिन्नधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः इत्याह विषेति । विषनिष्यन्दिन्यः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एवं चात्र धर्मनिषेधपूर्वकधर्मान्तरारोपादपह्नुतिः ॥ ३०७ ॥

उदाहरण विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन इति एवंप्रकारेण इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादकस्वरूपत्वं निवर्त्य निषिध्य अर्थान्तरात्मता विषनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपवत्ता । उक्ता आरोपिता अतः एषा स्वरूपापह्नुतिर्बोद्धव्या । स्व रूप्यते अनेन इति स्वरूपं नैसर्गिकगुण-क्रियादिधर्म. तन्निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपमहरति— उपमेति । उपमाया. सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमापह्नुति सा पूर्वमुपमासु उपमालंकारभेदेषु दर्शिता प्रतिषेधोपमा-ख्यया दर्शिता इत्यर्थ· । तदुदाहरणं हि--

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।
कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ इति ।

अत्र हि चन्द्रप्रतियोगिक सादृश्य प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशय-स्थापनमार्थम् अत इयमुपमापह्नुति । अत्र औपम्यमूलभूतगुणातिशय-संस्थापिकेयमपह्नुति औपम्यचारुतया विच्छित्तिविशेषौ इति तदङ्गभूता । औपम्यचारुता तु प्रधाना इति उपमाभेदे तस्याः परिगणनमिति ज्ञेयम् ।

---

ii. 307—निष्यन्द for निष्यन्दि D, Cn, V
ii. 308—इन्दौ for इन्दोः R, P, B,--निवर्त्य for निवर्त्ये D, V, N, J; निह्नुत्य R, M,—अर्थान्तरात्मना for अर्थान्तरात्मता Pn, Rn, Cs, D,—उक्त for उक्ता Pn, Rn, Cs, D.

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यपह्नुतिः ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तत्त्वापह्नवरूपकं तु अपह्नुतेर्भिन्नविषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये केचन उपमापह्नुतिः इत्यत्र उपमाशब्देन उपमारूपकयोः अनतिभेदात् रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमारूपकं नाम तत्त्वापह्नवरूपकम् उपमारूपकभेदेषु दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तद्रहस्यं तु अपह्नुतौ आर्थः आरोपः न युक्तः शाब्दारोपे एव चमत्कृतेर्भानात् इति स्यात् । परमस्मिन् पक्षेऽपि उपमाशब्दस्य रूपकार्थे न सरसः । इति उभयत्रापि किंचिद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ इति अनया दिशा अपह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु लक्ष्यः स्वयमूहनीयः । अलंकारान्तरोत्थापितहेतवः अपह्नुतिभेदा उपमापह्नुतितत्त्वापह्नुतिवत् अवगन्तव्याः । तत्र उत्प्रेक्षापह्नुतिर्यथा—

अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।
अप्राप्य मानमङ्गं विगलति लावण्यपूर इति ॥

एवमन्येऽपि प्रकाराः बोध्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं श्लेषं लक्षयति—श्लिष्टमिति । अनेकार्थम् अभिधावृत्त्या अनेकार्थप्रतिपादकम् एकरूपान्वितम् एकेन आर्थभेदेऽपि अभिन्नप्रयत्नोच्चार्येण रूपेण अन्वितं युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यं श्लिष्टं श्लेषालंकारयुक्तम् । इष्टं कविभिरिति शेषः । वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वपि अलंकारेषु श्लेषः चारुतासम्पादकतया कविभिरभिलषित इत्यर्थः । तदेव कथयिष्यति (२. ३६३)—

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ इति

श्लेषश्च एतावदामहे सम्बन्धविशेषः । स चात्र शब्दयोरेक-
प्रयत्नोच्चार्यरूपः अर्थयोस्तु अर्थनियामकानां प्रकरणादीनामभावात्
एककालबोधरूपः । अन्ये तु शब्दयोरेक-
प्रयत्नोच्चार्यत्वेन जतुकाष्ठन्यायेन श्लेष इत्याहुः । नन्
अर्थयोस्तु एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन शब्दस्य अनेकार्थवर्ण-
भेदेन शब्दभेद इति नियमात् कथमेकस्यैव

तदभिन्नपदं भिन्नपद-

तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः सह श्लिष्टनयेति निश्चिनुमः । अयं च श्लेषः शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वेन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अर्वाचीना मन्यन्ते । प्राचीनास्तु उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनकतया प्रधानतः अर्थसापेक्षतया अर्थशून्यकेवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वाभावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति । एतच्च अनेकार्थत्वम् अभिधावृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम् तच्च शक्तिसंकोचकानां संयोगादीनामभावे एव संभवति। यत्र तु संयोगादिभिरभिधायाः निश्चयः तत्र युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावान्न श्लेषः तत्राप्रकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव । संयोगादयश्चोक्ता हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

एते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपकरणद्वारा विशेषार्थनिर्णायका इति संक्षिप्तार्थः । तत्र संयोगादीनामुदाहरणानि सवत्सा धेनुरानीयताम् इत्यादीनि परमलघुमञ्जूषातो ज्ञेयानि विस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते । अर्थस्यानेकत्वं च क्वचिद्वस्तुतः क्वचिदेकरूपत्वेपि अनेकसंबन्धित्वात् । तत्र आद्ये शब्दश्लेषः द्वितीयेर्थश्लेषः इति नव्या । अर्थश्लेषो यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ इति ।

अत्रोन्नतिरधोगतिश्चैकैव परं तु सा संबन्धिभेदात् भिन्नत्वेन प्रतीयते । अत्रापि संबन्धिभेदेनोन्नत्यधोगत्योरनेकत्वात् तद्वाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति स्वमते लक्षणसमन्वय. । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ श्लेषस्य द्वैविध्यमाह— तदिति । शक्यतावच्छेदकस्य विभिन्नत्वेपि एकप्रत्ययप्रकृतिसमासघटितत्वेन अभिन्नानि पदानि यस्मिन् तत् अभिन्नपदम् तथा भिन्नानां प्रकृतिप्रत्ययादिभिर्भिन्नानां पदाना सुप्तिङन्तानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् ।

मायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

प्रगागुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण संबध्ननक्षत्रपथवर्तिना ।

तथा च अभिन्नपदवाक्ये अभङ्गश्लेष प्राय भिन्नपदवाक्ये च सभङ्गश्लेषः। ४-सभङ्गश्लेषः एव समधिकचमत्कारकारी इति कविभिः विशेषं प्रयुज्यते अतः प्राय-पदोपादानम् इति केचित्। प्रकाशकारादयः श्लेषविशेषं शब्दश्लेषं वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा मन्यन्ते। ५-तत्र वर्णश्लेषो यथा—विधौ शिरःस्थे कुटिल पुन धीः इति। अत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयो. श्लेष । एवमादीनि प्रत्ययादिश्लेषोदाहरणानि प्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्यानि ॥ ३१० ॥

तत्राभिन्नपदश्लेषमुदाहरति—अमाविनि । उदयं प्रतापोत्सतिम् उदयाचलं च आरूढ कान्तिमान कमनीयाकृति तेजस्वी च रक्तमण्डलः १अनुरक्तप्रकृतिमण्डल रक्तबिम्बश्च राजा नृप. चन्द्रश्च मृदुभि अनुद्वेगकरैः शीतलैश्च करै राजग्राह्यभागै किरणैश्च लोकस्य हृदय हरति चित्तमाकर्षति । अत्र प्रकरणादिनियामकाभावान द्वावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ। २उदयादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययभेदशून्यत्वादभिन्नानि इति अभङ्गश्लेषोयम ॥ ३११ ॥

भिन्नपदश्लेषमुदाहरति- दोषाकरेणेति । प्रदोष रजनीमुखम् अथवा प्रकृष्टा दोषा यस्मिन स प्रदोष मदन प्रकृष्टक्रोधलोभमोहादिदोषवान् ३पुरुषश्च प्राकरणिक । दोषाकरेण दोषाया निशाया कर निशाकर इत्यर्थः पक्षे दोषाणामाकर तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे वर्तते इति तथोक्तेन क्षत्रपथे क्षत्रोचितशौर्याधाचारे न वर्तते तेन । ६राजा चन्द्रमसा केनचिन्नृपविशेषेण च सबध्नन सबन्ध प्राप्नुवन् सन् अप्रिय प्रियाविरहित दूष्य च माम् इत्थम एव किं न बाधते अपि तु बाधत एव । अत्र दोषाकरादिपदाना प्रकृतिप्रत्ययभेदेन भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात् ७सभङ्गश्लेषोयम राज्ञश्यत्र तु अभङ्ग । अत्र सभङ्गश्लिष्टपदाना बाहुल्याव्

ii. 312—सबद्ध for सबध्नन D, M, \

राज्ञा मदोपो मामित्थमामियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्श्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

समङ्गश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायःपदोपादानं सार्थकमिति ज्ञेयम् । अर्वाचीनास्तु समङ्गाभङ्गरूपं तृतीयभेदं परिकल्प्य तस्येदमुदाहरणं मन्वते । तन्मते समङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यपि पदानि समङ्गानि इति समङ्गश्लेषोयम् ॥३१२॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य चारुतासंपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकाद्यलंकारेषु गोचरा विषयीभूताः श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु दर्शिताः । इदानीं केचन अपरे अन्यालंकाराङ्गभूता दर्श्यन्ते तत्र—

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

इति श्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी । इति समानोपमायां शब्दश्लेषः । एवम्—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

इति श्लिष्टरूपके शब्दश्लेषः तथा—

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्याक्षेपे द्विविधः श्लेषः । साधारणधर्मप्रयोगवति व्यतिरेकेऽपि एवमेव श्लेषो द्रष्टव्यः । आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिग्रहः ॥ ३१३ ॥

ii. 312—कि नु for किं न M.
ii. 313—श्लिष्टाः for श्लेषाः V.

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोपरः ।
विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥
नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।
तेषां निदर्शनेष्वेव रूपव्यक्तिर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥
वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्बणम् ।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥३१६॥

कथयिनव्यान् भेदानुद्दिशति—अस्तीति । सुगमम् ॥ ३१४ ॥

नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेषामित्यर्थः । निदर्शनेषु उदाहरणेषु रूपं स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियश्लेषमुदाहरति—वक्रा इति । कान्ताभिः प्रियाभिः प्रेषिताः क्षिप्ताः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनिपुणाश्च स्वभावेन मधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च उल्बणम् अत्यन्तं प्रकृष्टं रागं लौहित्यम् अनुरागं च शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च दृशः नयनानि दूत्यश्च प्रियान् कर्षन्ति आवर्जयन्ति । अत्र वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टत्वे दृग्दूतीनां च कर्षणरूपैकक्रियायामन्वयः । श्लेषस्य एकक्रियत्वं च स्वाश्रयीभूतविशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात् परंपरया बोध्यम् । अत्र—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इति वक्ष्यमाणस्वरूपाया तुल्ययोगिताया निर्वाहकत्वादयं श्लेष तुल्ययोगिताङ्गभूतः । अपरे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् क्रियादीपकस्याङ्गभूतायमित्याहु ॥ ३१६ ॥

॥ ३१४—अभिन्न for अविरुद्ध B (later corrected to अविरुद्ध, similarly विभिन्न for विरुद्ध in the next quarter)—विरुद्ध for विरुद्ध M. विरुद्ध वा for विरुद्ध B—वाक्यस्य for चास्त्यन्य M. चास्त्यस्य for चास्त्यन्य Bn. विरुद्धकर्मा for विरुद्धकर्मा Bn.
॥ ३१५—स्वा for त्वा B.—कपर्दि for रूपव्यक्ति P. B. L. B. ...
॥ ३१६—स्तम्भ for वक्राः M. L.—स्वभावमधुरा ... इति ...
स्वभावमधुर ...

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७
रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्धितम् ।
तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—मधुरेति । कोकिलागिरः आकर्ण्य आसितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उभे अपि श्लिष्टविशेषणैर्वर्णयति । मधुर स्वरमाधुर्यशालिन्यः माधुर्याख्यनायिकालंकारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वा स्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उद्दी पकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः कोमलाः कर्णमधुरा मृद्वङ्ग्यश्च मदकला वसन्तभारम्भे मदोन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकार वत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा—मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः इति । अत्राकर्णनाश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसंभवेनाविरोधः । श्लेषस्य अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापासिते क्षणयोः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परंपरया बोध्यः । अत्रापि श्लेषस्य तुल्ययोगिताङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियं श्लेषमुदाहरति—रागेति । एषः पुरो दृश्यमानः घर्मांशुः सूर्यः तिरोभवति अस्ताचलं गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु विजृम्भते उद्योतते । उभौ अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति रागमिति । वारुणी पश्चिम- दिक् तस्याः योगेन संबन्धेन वर्धितं स्फीतं रागं लौहित्यम् आदर्शयन् पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः योगः सेवनं तेन वर्धितम् रागम् अनुरागम् आदर्शयन् । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र संबन्धः पूर्ववत् परंपरया ज्ञेयः । अत्र तुल्ययोगितालंकारः प्रधानतया वर्तते ॥ ३१८ ॥

ii 317—मदरागविवर्धिन्यः for मधुरा रागवर्धिन्यः M.

ii 318 —अवदर्शयन् for आदर्शयन् M;—वर्धितः for वर्धितम् M;—प्रलभवति for तिरोभवति N, M D (marginally corrected into तिरोभवति) V,—अनङ्ग for अङ्गजः D;—च for तु N, M, Pn,—[illegible] for तिरोभवति Rn.

निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।
शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।
अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

सनियमश्लेषमाह—निस्त्रिंशत्वमिति। अस्य नरेन्द्रस्य असौ खड्ग एव नतु मनसि निस्त्रिंशत्वम् निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणत्वम् निर्दयत्वम् च । धनुष्येव वक्रता आकर्षणेन अमरलता प्रतिकूलता च। मार्गणत्वं शरत्वं याचकत्वं च शरेषु एव न तु प्रजासु । वर्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिवाक्यं एवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छिन्नत्वात् अयं नियमवान्श्लेषः । अत्र—अनेन च परिसंख्यायाः परिपोषः । ग्रन्थकृता आविष्कृतापि परिसंख्या स्फुटवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । वयं तु नियमश्लेषेणैव तस्याः सर्वस्य विषयस्याक्रमणात् किं परिसंख्येति नामान्तराश्रयणे प्रयोजनमस्तीति न जानीमः । दर्श्यन्ते क्वचनापरे इति अङ्गाङ्गिरूपस्य उभयस्यापि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिज्ञातमवबोद्धव्यम् । तथा चात्र आचार्यमते अङ्गी एष श्लेषः न परिसंख्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥३१९॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषमुदाहरति—पद्मानामेवेति। त्वयि रक्षति सति पद्मानामेव दण्डेषु कण्टक न तु प्रजासु । कण्टक तीक्ष्णाग्रावयवविशेष क्षुद्रशत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति- अथवेति । रागिमिथुनस्य अनुरक्तकामिनो आलिङ्गनेषु अपि कण्टक रोमाञ्च दृश्यते । अत्र पद्मनामेव इति सनियमश्लेषस्य अथवेत्यादिना आक्षेप अत नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेष । स च एकत्र निर्दिष्टस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्याङ्गमिति ध्येयम् ॥ ३२० ॥

319—मार्गणत्वं for शरेष्वेव ।। —प्रवर्तते for — वर्तते ।।
320 कण्टकोऽत्र for कण्टकस्त्वयि ।

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।
दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥
अच्युतोऽप्यवृषोच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।

अविरोधिश्लेषमुदाहरति—महीभृदिति । स नृपः महीभृत् महीं बिभर्तीति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च नियतोदयः सततोन्नतिशाली नियतोद्गमश्च तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च प्रजापतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्रशक्तिसंपन्नः आयुधविशेषवांश्च अस्ति । अत्र महीभृत् भूरिकटकः तेजस्वी नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी शक्तिधरः इति श्लिष्टपदयुगलानामविरोधित्वादविरोधिश्लेषः । स एव चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति—अच्युतेति । अच्युतः सन्मार्गात् भ्रष्टः विष्णुश्च अपि अवृषोच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न उच्छिनत्तीति तथोक्तः । राजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदितः अज्ञातः क्षयः सम्पत्क्षीणता राजयक्ष्मा च येन तादृशः । देवः राजा सुरश्चापि अविबुधः विबुधः विगतपण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः । शंकरः कल्याणकरः हरश्चापि अभुजङ्गवान् भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च तद्वान् तद्विशिष्टः न भवतीति अभुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादौ वृषोच्छेद्यादिद्वितीयपदार्थस्याभावो विरुद्धः इति विरोधिश्लेषोऽयम् । अयं च विरोधाभासस्याङ्गम् । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु भिन्नाभिन्नकारकश्लेषाभ्यां सह प्रदर्शितौ । तत्र भिन्नकारको यथा-

शान्तर्त्वा च नागेन वपुष्मद् च रम्भया ।
श्रोत्री पार्श्वौ मत्तालैश्च नम्याम्नुस्पन्नमापयुः ॥ इति ।

ii. 322 वृषच्छेद for वृषच्छेदी J, P, B, R.

देवोऽप्यविबुधो जडः शंकरोऽप्यभुजंगवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्लेषचक्रम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वर्णो केशरचना च नागेन हस्तिना सर्पेण च समा अत्र प्रथमार्थे नागशब्देन धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तस्या वपुः शरीरम् ऊरुद्वयं च रम्भया अप्सरोविशेषया कदल्या च तस्या ओष्ठौ पाणी च प्रवालैः विद्रुमैः पल्लवैश्च । तुल्यत्वं श्लेषमाश्रित्यैव । कोमलत्वेनैवमायुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं कर्तृत्वादिभिन्नकारकः । अभिन्नकारकः श्लेषो यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ इति ।

हे कलभाषिणि मधुरवचने तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासार्हत्वं याति न कस्यापि इत्यर्थः । सर्वानपि प्रतारयति इति । कृष्णा श्यामा अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च कर्णावलम्बिनी कर्णपर्यन्तायामिनी । पक्षे कृष्णे श्रीहरौ अर्जुने मध्यमपाण्डवे च अनुरक्ता अनुरागवती कर्णपक्षपातिनी च । अत्र विरुद्धपदद्वयाभिधानात् कथं सा विश्रमणीया स्यात् । स वाच्यार्थवर्तृत्वादभिन्नकारक श्लेषो भवति । एव विरोधाभासोऽपि प्रभेदविशेषः अर्थस्य आक्षेपणीयो बोद्धव्यः । ... ॥ ३२२ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥
न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥
न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न कठोरमिति । पुष्पधन्वनः मदनस्य आयुधम् अस्त्रं न कठोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

इति पुष्पमयत्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन भुवनत्रयं जितमेवासीत् । अत्र मदनस्य वीर्यातिशयप्रदर्शनाय तदस्त्रस्य काठिन्यादिगुणवैकल्योक्तिः इति विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविकत्वविभावनायां वा तात्पर्यमतो न विभावनाप्रसक्तिः । एवं च विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुरुत्कर्षप्रतिपादनं उपकरणगतकठोरतीक्ष्णगुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषोक्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न । गन्धर्वकुलसंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वेधसः ब्रह्मणोऽपि तपोभङ्गं विधातुम् अलं समर्था । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनिरपेक्षेण ब्रह्मणोऽपि तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनेन नायिकाया रूपातिशयः प्रतीयते । देव्यो गन्धर्व्यश्च तपोभङ्गविधानसमर्था इति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीयाया जातिवैकल्येन विशेषो दर्शित इति जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥३२५॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न बद्धेति । भ्रुकुटिः भ्रूभङ्गः न बद्धा । दशनच्छदः अधरः न स्फुरितः । दृष्टिरपि रक्ता ताम्रा नाभवत् । तथापि हे वीर त्वया द्विषताम् अरीणां कुलं जितम् । बलमिति पाठे शत्रुसैन्यं जितमित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन शत्रुजयो वर्णितः । तेन लीलया शत्रुजयो विहित इति विशेषः स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् । अत्र केचित् बन्धन

ll. 326—भ्रुकुटी for भ्रुकुटिः X

न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं च द्विषतां कुलम् ॥ ३२६ ॥
न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥
एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुणवैकल्ययोरत्र संकरः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा ।
तथापि गुरुतां धत्ते नृणां मंरक्षितं धनम् ॥ इति ।

अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न रथा इति । न रथाः न च मातङ्गाः हस्तिनः न हयाः अश्वाः न च पत्तयः पदातयः एवम्—हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम् इति चतुरङ्गबलवियुक्तयापि स्त्रीणां अपाङ्गदृष्ट्यैव तिर्यक्कटाक्षेणैव जगतां त्रयं जीयते । अत्र रथादिजयसाधनद्रव्याणामभावेऽपि जगत्त्रयविजयः केवलया दृशा विहितः तेन च दृशा मोहनसामर्थ्यविशेषः प्रतीयते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—एकचक्र इति । रथः एकचक्रः यन्ता सारथिः विकलः चरणविकलः अश्वाः विषमाः सप्तसंख्याकाः इत्यर्थः । महाश्वा नव दन्तिनः इति महाश्वानां राजतन्त्रे निषेधः इति रत्नदर्पणव्याख्याया रत्नेश्वरः । तथापि तेजस्वी रविः नभस्तलं विस्तीर्णमाकाशम् आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्याणामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् तत्प्रतिपादनेन विकलसाधनोऽपि रविर्जगत्त्रयमाक्रमतीति विशेषसामर्थ्यदर्शनात् विशेषोक्तिः । तत्र च तेजस्वीति हेतुवाचकपदविन्यासेन न तेजस्विनः अङ्गीकृतार्थसाधने उपकरणसम्पत्त्या भवन्तीति विशेषस्य परिपोषो भवति इति हेतुविशेषोक्तिरियम् । भोजराजस्तु न रथा न च मातङ्गा इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यसद्भ्यपरि

ii. 326—रक्त for जित M, Rn;—रूप for कुलम P, B, Rn, D, J
ii. 327—विजित for जीयते V
ii. 328—दस्रान्वतुर for यन्ता विकलो M.

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥
सेषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीति विशेषणात् ।
अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पते ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

पोक्तिरिति भेदद्वयं कल्पयति । तथैव वैकल्यदर्शनेनापि कश्चिदप्युपपद्यते इति जातिगुणक्रियादीनामवैकल्येपि कश्चिदिय भवतीति मत्वा उदाहरति—

अयं तया रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः ।
एकः कृती शरीरेस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्र तया स्पृष्टोंसः पुण्यवान् तयास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निरर्थकम् इति योयमवैकल्यदर्शनेपि विशेषणेनैषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरणं निरूपयति—सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भविशेषणादिति भावः । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः । अन्येषामपि भेदानां विशेषोक्तिप्रकाराणाम् अयमेव क्रमः अयमेव मार्गः । तथा च यथात्र हेत्वलङ्कारसम्बद्धा विशेषोक्तिरन्यालङ्कारान्तरसम्बद्धापि उहनीया । तथा च—भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः । द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् । इय रूपकमत्र लक्ष्मी । इत्यादयो रूपकसम्बद्धा विशेषोक्तयो ज्ञेयाः ॥ ३२९ ॥

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमा-
२१ल्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वम् इति समासोक्त्या
तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु
तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति–विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य
दर्शनाय प्रतिपादनायैव विरुद्धानां परस्परं सहानवस्थानवतां परस्पर-
१सामानाधिकरण्यशून्यानामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैशिष्ट्ये संसर्गदर्शनं
सहावस्थानं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थः, सः विरोधमूलत्वाद्विरो-
धालंकारः स्मृतः । यथेति उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्ररूढविरोधो दोषाय
४अप्ररूढश्चालंकाराय । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यनभिभूतत्वम् । बाधबुद्ध्या-
भिभूतत्वं च अप्ररोहः । तथा च विरुद्धानां नाम वस्तुतः विरोधाभा-
वेपि मुख्यतः विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानाम् इत्यर्थः तदुक्तं प्रकाशकृता–
५विरोधः सोविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । पदार्थानां जातिगुण-
क्रियाद्रव्याणाम् । तेषु जात्या जातिगुणक्रियाद्रव्यैः चतुर्भिर्विरोध
गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य
१२द्रव्येणेति प्रकारान्तरदशकेन विरोधो भवति । अयं शब्दश्लेषनिबन्ध-
श्चेद्विरोधाभास उच्यते इति हेमचन्द्राचार्याः । वामनस्तु विरुद्धाभास-
१६त्वं विरोधः इति सूत्रयित्वा (iv. 3. 12)—
पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः
पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्तः कृतं मानिनि ।
त्वं कृष्णतनुभागमत्यगरुनिवासोपि मे वेपथुः
स्वस्थं च त्वया समं प्रियतमे प्रायो विचित्रा गतिः ॥
१९इत्युदाहरत् । एवं च अविरोधदर्शनेन वाक्यार्थस्य प्रकाशः ॥ ३३३ ॥

ii. 332—घनारब्धान्यपि for घनारब्धान्यपि V.
ii. 333—विशेषदर्शनायैव for विशेषदर्शनायैव Ca, Cb, R, M;
विशेषदर्शनायैव Ka, Ca.

कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।
क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥
प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।
रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥
तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तोष्ठमसितेक्षणम् ।

क्रियाविरोधमुदाहरति--कूजितमिति । राजहंसानां मदमञ्जुलं मदेन मनोरमं कूजितं वर्धते । मयूराणाम् उत्क्रान्तम् अपगतं सौष्ठवं मनोहारित्वं यस्मात् तत् तादृशं कूजितं क्षीयते ह्रासमेति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्तरि विरुद्धयोर्वृद्धिक्षयरूपक्रिययोः संबन्धप्रतिपादनेन विरोधः । संबन्धिभेदेन शब्दयोर्भिन्नत्वेन तत्परिहारः । तेन च एवंविधवृद्धिक्षयाश्रितया शरत्कालस्य माहात्म्यं स्फुटं प्रतीयते इति अलंकारतत्त्वम् ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोधं दर्शयति—प्रावृषेण्यैरिति । प्रावृषेण्यैः प्रावृषिभवैः जलधरैः अम्बरं दुर्दिनायते श्यामलं भवतीत्यर्थः । जगतां जगतिस्थितानां जनानां मनः रागेण अनुरागेण लौहित्येन च आक्रान्तं व्याप्तं जायते । अत्रानुरागस्य लौहित्येनाध्यवसानात् श्यामत्वलौहित्यगुणयोरेकजलधरसमयरूपसंसर्गकीर्तनेन विरोधः । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण परिहारः । तेन च वर्षासमयस्य विशेषः प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरोधोऽयं ज्ञेयः ॥ ३३५ ॥

अवयवगतगुणविरोधं दर्शयति --तनुमध्यमिति । स्त्रीणां कामिनीनां तनुमध्यम् कृशावलग्नं पृथुश्रोणि विशालनितम्बं रक्तोष्ठम् असितेक्षणम् कृष्णनयनं नतनाभि निम्ननाभि उन्नतस्तनं तुङ्गकुचं वपुः कं पुरुषं न हन्ति न पीडयति सर्वमेव पीडयतीत्यर्थः । अत्र तनुत्वविशालत्वयोः रक्तत्वासितत्वयोः नतत्वोन्नतत्वयोः गुणयोर्विरोधः । आश्रयीभूतावयवभेदेन च

---

ii 334—रुत सक्रान्त for रुतमुत्क्रान्त Cs

ii 335 —दक्षनायते for दुर्दिनायते M, नतायते (!) Cs;—उत्सिक्त for आक्रान्त Pu

ii 336—रक्तोष्ठम for रक्तौष्ठम् R, D, M.

यातिं विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणी ॥ ३३९ ॥
इत्यनेकप्रकारोऽयमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

मने ते दृष्टिः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी । कृष्णा असिता अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णावलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति विरुद्धपक्षद्वयाश्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तायाः कर्णावलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन तत्परिहारः । अयं च विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः तेन दृष्टेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥३३९॥

विरोधमुपसंहरति—इत्यनेकेति । एवमयमलंकारः अनेकविधः प्रतीतिविषयो भवति । तथा च भोजराजेन ग्रथितविरोधः उदाहृतोऽस्ति यथा (iii. p. 290)—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्मन्याथ किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥ इति ।

अत्र दिग्वाससादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंगतादयं ग्रथितनामा विरोधभेदः । अधिकविरोधो यथा—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावद्भिर्ददृशे स तैः ॥ इति ।

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तस्य तावद्भिर्दृश्यमानत्वेनैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो विरोधः इति । विस्तरस्तु भोजप्रणीते सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ उत्तरार्धेन

---

ii. 339—कस्य...याति for याति...कस्य M;—याति दुःशासनीयत्वं कथं ते कलभाषिणि is an extra line given by D, probably the work of some one improving upon the original.

ii. 340—भवेकारोविशोभते for अलंकारः प्रतीयते Pa.

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।
अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु षष्ठ्यर्थे सप्तमी अप्रस्तुतानामित्यर्थः या स्तुतिः प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः। सा अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहुवचनमविवक्षितम् । तेन द्वयोरेकस्य वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति । अप्रक्रान्तेप्सितस्तुतिरिति पाठे अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थमभीष्टा स्तुतिरिति स एवार्थः । नव्यास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतात् वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वयमाहुः । अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतप्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विषयविभागेनालंकारद्वयं स्वीकरोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया अन्वर्थता भवति ॥ अन्ये तु समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य निन्दा इति भेदं दर्शयन्ति। तदपरे न सहन्ते यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्युदाहरणे वयमधन्या इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोयं समासोक्तिविषयः स्यात् । सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणविवरणेन संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारस्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतप्रशंसैवापेक्षिता भवति न तु उक्तिमात्रे सा भवितुमर्हति इति निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—सुखमिति । अपरसेविनः परसेवाविमुखाः हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाध्यैः तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः भोज्यैः वनेषु सुखं जीवन्ति । सेवानिर्विण्णस्योक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

---

ii. 340—अप्रक्रान्तेषु तु for अप्रक्रान्तेषु M;—अप्रक्रान्तेप्सितस्तुति for अप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः Pn, D(marginal emendation);—अप्रक्रान्तेप्सिता for अप्रक्रान्तेषु या reading noticed in Cs.

ii. 341—अन्नैः for अर्थैः J(?), P, B, R;—तृण for जल P, B, R.

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।
राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

उदाहरणं संगमयति—सेयमिति । अत्र एतदुदाहरणे राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन सेवायाः श्ववृत्तित्वादिति भावः। तदुक्तं मनुना—सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्। इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव मृगवृत्तिः प्रशस्यते। एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नायमलंकारः इति गम्यते । तथाहि—

> यातं मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
> गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।
> इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
> धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिधीनां जनुः ॥

अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुतप्रशंसा किंतु समासोक्तिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—यदीति । यदीति यदर्थेऽव्ययम् । निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । व्याजेन निन्दाछलेन व्यञ्जनया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इवशब्देन निन्दाया वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासाः दोषा इव आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषाः एतादृशा गुणाः एव संनिधिसानिध्यं समुपवेशमित्यर्थः लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीति स्तुवन्निव निन्दति इत्यस्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचित्र्यस्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समासः ।

ii 342—राजानुवर्तिना for राजानुवर्तन N,—राजानुवृत्तिक्लेश for राजानुवर्तनक्लेश \

ii 343—मता for स्मृता J, \, D (marginal emendation)

शतधिरवार्तुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥
भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।
अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥
इति श्लेषानुविद्धानामन्येषां चोपलक्ष्यताम् ।
व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तः प्रविस्तरः ॥ ३४७ ॥

॥ इति व्याजस्तुतिः ॥

त्पस्येत्यर्थः। तव इदं श्रियोपहरणं किं युज्यते। आदिपुरुषादाकृष्टायाः लक्ष्म्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंश्यस्य ते न समुचितः इति ब्रुवतः प्रतीतया निन्दया प्रभूतान्ते संपदः इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः। अत्र पुराणादे श्रीपदे च श्लेषः स चार्थः पर्यायसहत्वात्। अतः अर्थश्लेषमूलेयं व्याजस्तुतिः ॥३४५॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति—भुजंगेति। तव कलत्रं भार्या परिपाल्याश्च मेदिनी भुजंगाः विटाः सर्पाश्च तेषां भोगाः उपभोगाः फटाश्च तत्र संसक्ता अनुरक्ता पक्षे तैः सक्ता आवृता। एवं स्थिते तव अहंकारः परां कोटिं कुतः आरोहति। अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोऽसीति प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः सा च भुजंगादिशब्दानामनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला ॥३४६॥

व्याजोक्तिमुपसंहरति—इतीति। इति एवंप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां श्लेषसबद्धाना तथा अन्येषाम् अन्यालंकारसबद्धाना व्याजस्तुतिप्रकाराणां व्याजस्तुते प्रकाराणां प्रभेदाना विस्तर अपर्यन्त सीमाशून्य अत सः अवगम्यताम् न सर्वे कथयितु पार्यते इति स्वबुद्ध्यैवोपलक्ष्यताम् भाव ॥ ३४७ ॥

---

ii 345—वंश्यस्य for वंशस्य an emendation of P adopted by B, all Mss with the possible exception of J read वंशस्य.

ii 346—सक्ता for संसक्ता Subh, C4 apparently reads सयुक्ता, though it is probably a scribal error as elsewhere he reads as we do

ii 347—लक्षणम for लक्ष्यताम D,—अपर्यन्तानुविस्तर for अपर्यन्तः प्रविस्तर P, B, D, M.

सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ इति निदर्शनम् ॥

सहोक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम् ।

दुरन्तां दुःखावसानं सूचयन्ती पराभवं विनाशं याति। अत्र चन्द्रम-रीचिभिः परिभूयमाना तमस्ततिः राजद्रोहिणि दुरन्ततारूपमपकृष्टं फलं निदर्शयति इति असत्फलनिदर्शनमिदम् । अभवन्वस्तुसंबन्धनिबन्धनायाः निदर्शनायाः उदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि ॥ ११० ॥

सहोक्तिं लक्षयति—सहोक्तिरिति। गुणकर्मणाम् कर्मशब्दोत्र क्रिया-वाची बहुवचनेन द्रव्यादीनां संग्रहः । तथा च गुणक्रियादीनां सहभा-वेन साहित्येन कथनं सहोक्तिः । संबन्धिभेदेन भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोर्वा सहार्थस्य सामर्थ्येन एकेन वाक्येन यत् एककालीनतया प्रति-पादनं सा सहोक्तिरिति भावः । तदुक्तं प्रकाशकृता—सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् । इति। अत्राप्यलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तं हृद्यत्वमपेक्ष्यते एव । तच्च हृद्यत्वमत्र अतिशयोक्तिमूलकत्वेनाभिप्रेतम् । तेन पुत्रेण सहागतः पिता इत्यत्र नालंकारः । अत्र धर्मिणां गुणक्रिया-दिभिः युगपदन्वयः तुल्ययोगितायां तु धर्मिभिः सह इति ततो भेदः । यत्र सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेण सहार्थयोगे अप्र-धाने तृतीया तत्रैवायमलंकारः । गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शब्दार्थ-मर्यादया एकधर्मसंबन्धस्य तत्रैवावस्थितेः । अतः—शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च विभाति नभः । इत्यादौ नायमलंकार. । अत्र हेतौ इति सूत्रेण हेत्वर्थे तृतीया । तथा च हेतु-भूतेन शशिना निशा शोभते इति वाक्यार्थ· ॥ एवं पूर्वार्धेन सहोक्तिं लक्षयित्वा उत्तरार्धेन परिवृत्त्यलंकारं लक्षयति । अर्थानां वस्तूनां यः विनिमय. प्रतिदानं सा परिवृत्ति· स्मृता । इयं हि परिवृत्तिः समेन समस्य अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेन चाधिकस्य इति त्रिप्रकारा भवति । अत्र विनिमय कविप्रतिभाकल्पित एवापेक्ष्यते तत्रैव चमत्कारात् ।

---

ii. 351—सहभावेन for सहभावस्य J, P, B, D (marginally changed into सहभावस्य), M.

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथा ॥३५१॥
सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तेन क्षीणानि यत्र मुक्ताभिर्वस्त्राण्यपि मालिकाः। इत्यत्र नेयम्॥ विनिमयश्च केनचिद्दत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुनः आदानम्। तेन किमित्यस्रास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकेऽपि वल्कलम्। इत्यत्र नायमलंकारः। भोजराजस्तु नैतदनुमन्यते। स च व्यत्ययेऽपि परिवृत्तिं स्वीकरोति। तदाह (iii. 29)—

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथः।
परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे॥ इति।

व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तरप्राप्तिः। यथा—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः।
उदयमहिमरश्मिर्याति चास्तं हिमांशु-
र्हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः॥

वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।
पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥
कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति—वर्धते इति । पान्थानां प्रवासिनां विरहिणां मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते तेषाममुभिः प्राणैः समं मलयानिलाः दाक्षिणवाताः पतन्ति । अमुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते सोपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलामुभ्यां च संबद्धे चमत्कृतिविशेषमावहत इति सहोक्तिरलंकारः । अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्ध्योः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावान्न चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरीवृद्ध्या मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभावस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः जनानन्दैः सह जनप्रमोदैः सह वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापैः मधुराः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते । सहशब्दप्रयोग एवायमलंकार इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

ii 353—वहन्ति for पतन्ति R, C, Cb,—अश्रुभि for असुभिः V, M, Pn

ii 354—वृद्धिं for सार्धं and सम for वृद्धिं D;—कोकिलालाप for कोकिलालाप V

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिरूपणम् ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ इति परिवृत्तिः ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्तिमुपक्रमते—इतीति। इति उक्तप्रकारेण सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः अन्याः स्वयमूहनीयाः। अस्या विस्तरः काव्यप्रकाशादिषु द्रष्टव्यः ॥ इदानीं परिवृत्तेश्च उदाहरणं किञ्चित् स्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारमिति। भूभुजां नृपाणां शस्त्रप्रहारं ददता तव भुजेन तेषां चिरार्जितं बहुकालसञ्चितं कुमुदपाण्डुरं यशः हृतम्। अत्र न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणरूपो विनिमयो ज्ञेयः। एवमेव—

दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥

इत्यत्र पूर्वार्धे समेन समस्य उत्तरार्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः। व्यत्ययविनिमयवती यथा—

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोऽपहृत्य चक्षुषोर्निहितः तेनेयं व्यत्ययवती। यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती। इति उभयवती परिवृत्तिः। अस्याः विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिषं लक्षयति—आशीर्नामेति। अभिलषिते इष्टे वस्तुनि आशं-

ii. 355—उदाहृतयः प्रोक्ताः for उदाहृतयो दत्ताः D;—निदर्शनम् for निरूपणम् P, B.

ii. 356—प्रहारान् for प्रहारं N, J.

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

सनम् अभिलापप्रकाशनम् अथवा अभिलषिते प्रिये वस्तुनि सुहृदादिभिने
१ आशंसनं शुभप्रार्थनम् आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः
इति बहवो मन्यन्ते । भामहस्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमा-
५ मलंकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन (iii. 54ff.)—

आशीरपि च केषांचिदलंकारतया मता ।
सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥

अस्मिन्नहीहि सुहृदि प्रणयाम्यमूया-
९ माश्लिष्य गाढमुमानतमादरेण ।
विन्ध्यं महानिव घनः समयेऽभिवर्ष
आनन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥

११ मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला हतप्रवीरा द्रुतभीतपौराः ।
त्वत्तेजसा दग्धसमस्ततेजा द्विषां पुरः पश्यतु रामलोकः ॥ इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालंकारे एनां
१५ गणयन्ति । यदुक्तम् (vi. 195 ff.)—आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्य-
माश्रयाः इत्यारभ्य—इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ इत्यन्तम्
१७ तल्लक्षणं तु—आशीरिष्टजनाशंसा इति । उदाहरणम्—

ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।
पुत्र त्वमपि सम्राज मेव पूरुमवाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोलंकारविशेषमिमामाहुः ॥ यथेति उदाहरणार्थम् । अवाङ्मन-
२१ सगोचरम् वाङ्मनोविषयातीतम् । तदुक्तं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह इति । परमं ज्योतिः परेशः इत्यर्थः वः युष्मान् पातु रक्षतु ।
अवाङ्मनसेत्यत्र अचतुरेति सूत्रेणात् समासान्त ॥ ३५७ ॥

एतावता उद्देशानुरोधेन सर्वानलंकारान् सोदाहरणं व्याख्याय अन्या-
भिमतानां केषांचिदलंकाराणां स्वोक्तेषु अन्तर्भावं दर्शयन् स्वपरिगणनस्य

ll. 357—च for व R

ll. 358—अनन्वयश्च सदेह उपमात्वेन for अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव V.

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ इति ।

[illegible] च
[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ।

[illegible] (iii. 13)
[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ।

११ उदाहरति च
हिमव शशी न स दिवा विराजते
कुसुमायुधो न धनुरस्य कौसुमम् ।
इति विस्मयाद्विमृशतो मति
मनसि शीसिरे न कश्चनैनिश्चयम् ॥ इति ।

१० उपमारूपक लक्षयति (iii. 34 f.)—
उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयन्त् ।
या वदन्त्युपमामेतदुपमारूपक यथा ॥

२० उदाहरति—
समग्रगगनायाममानदण्डो रथाङ्गिणः ।
पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ इति ।

२१ तत्र एतेषु अलङ्कारेषु न ये अनन्वयस्य—
चन्द्रारविन्दयो कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।
आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥

२६ इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भाव । ससंदेहस्य च—
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥

२९ इति संशयोपमायामन्तर्भाव । उपमारूपकस्य—

रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥
उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोपि च ।
नानालंकारसंसृष्टिः संसृष्टिस्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।
उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एव अन्तर्भावः । तस्मादेतेषामनुक्त्या न न्यूनतास्माकमिति भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति। उत्प्रेक्षावयवो नामालंकारः । तदाह भामहः (iii. 70)—

श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किंचिदुत्प्रेक्षयान्वितः ।
रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥
तुल्योदयावसानत्वाद्गतेऽस्तं प्रति भास्वति ।
वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमो गृहम् ॥ इति ।

असौ उत्प्रेक्षाभेदः एव श्लेषरूपकादिसंकीर्णा उत्प्रेक्षैव इति भावः । श्लेषोपमारूपकादिभिः प्राणितायाः उत्प्रेक्षाया प्रेमचन्द्रशर्मभिः प्रदत्तानि उदाहरणानि तत एव द्रष्टव्यानि । एवमेव दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयोः रूपके कारणमालायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेयः ॥ संसृष्टिं लक्षयति—नानेति । सजातीयविजातीयविविधानामलंकाराणां समृष्टिः एकत्र संसर्गः समृष्टिः तदाख्यम॰ कारान्तरं निगद्यते संगमेन वैचित्र्यविशेषात् पृथक्त्वेन कथ्यते । यथा लौकिकहाराद्यलंकाराणां मिथः संसर्गेण पृथक् चारुत्वातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्धगोस्तनादिसंज्ञया पृथगलंकारत्वव्यपदेशः तथा संकीर्णानां काव्यालंकाराणामपि पृथक् चारुताप्रत्यायकतया पृथगलंकारत्वेन समृष्टिरिति संज्ञया व्यपदेश इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३५९ ॥

---

11 358— कीर्तितम् for दर्शितम् J

11 359—उपमावयवो for उत्प्रेक्षावयवो D (marginal emendation),— समृष्टे for समृष्टि R, संकीर्ण for समृष्टि J, P, B, D, M. निगद्यते for निगद्यते M

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलंकारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥
आक्षिपन्त्यरविन्दानि तव मुग्धे मुखश्रियम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥
[लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

संसृष्टेः भेदान् दर्शयति—अङ्गाङ्गिभावमिति। अङ्गाङ्गिभावेन गौणप्रधानभावेन अवस्थानम् अवस्थितिः। तथा सर्वेषां समकक्षता तुल्यबलता अङ्गाङ्गिभावं विना समप्राधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा। इति एवंप्रकारा अलंकारसंसृष्टेः द्वयी गतिः भेदद्वयं लक्षणीयं ज्ञेयम्। अत्र परे एकानुप्रवेशे संदिग्धत्वे अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टेः संकरसंज्ञा समकक्षायां तु संसृष्टिसंज्ञा इति आहुः ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टिमुदाहरति—आक्षिपन्तीति। हे मुग्धे तव मुखश्रियं वदनलक्ष्मीम् अरविन्दानि आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति। आक्षिपधातुरत्रौपम्यद्योतकः। तदुक्तं पूर्वम्—आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति। उपमायामिमे प्रोक्ता. इति। तथा चात्रोपमालंकारः स च प्रधानः। कोषः धनराशिः कुड्मलश्च दण्ड. सामादिषु चतुर्थोपायः नालश्च ताभ्यां समग्राणां पूर्णानाम् एषां दुष्करं किम् अस्ति। अत्र श्लेषानुप्राणितहेत्वलंकारः उपमाया अङ्गमिति केचित्। श्लेषानुप्राणितार्थान्तरन्यासः तदङ्गमिति अपरे तदा चतुर्थचरणे न किंचिदिह दुष्करम् इति पाठः समीचिनः। अन्यथा एषां कमलानाम् इत्यर्थे कमलानां तत्कर्तृकमुखाक्षेपस्य समर्थनं दुर्घटं स्यात् एकस्यैव समर्थ्यसमर्थकत्वायोगात्। तथा चात्र श्लेषानुविद्धोऽर्थान्तरन्यासः उपमाया अङ्गम् उपमा च प्रधाना इति अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टि ॥ ३६१ ॥

समकक्षतासंसृष्टिमुदाहरति —लिम्पतीति। कृष्णपक्षप्रदोषवर्णनमेतत्।

ii. 360—समकक्षता for समकक्षता N, R; समलक्ष्यता M; समकाक्षता D; समवाक्यता V;—भावमवस्थान for भावावस्थानं R;—द्वयां गति for द्वयी गतिः M.
ii. 361—आक्षिपन्तोऽरविन्दानि for आक्षिपन्त्यरविन्दानि V; आक्षिप्यन्त्यरविन्दानि N;—मुग्धे तव for तव मुग्धे J, P, B, R, V; प्रिये तव M;—मति for भाति V.

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ३६२ ॥]
श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥३६३॥
॥ इति संसृष्टिः ॥
भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

तमः अङ्गानि लिम्पतीव । नभः अञ्जनं वर्षतीव । असत्पुरुषसेवेव नीचजनसेवेव दृष्टिः निष्फलतां वस्तुनिरीक्षणासामर्थ्यं वैफल्यं प्राप्ता । अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षाद्वयम् उत्तरार्धे उपमा । तासां परस्परनिरपेक्षतयावस्थानात् समकक्षसंसृष्ट्यलंकारः । अयं विभिन्नाश्रयगतः । एकाश्रयगतो यथा—सुरवक्रा रवकारणतां ययुः इति । अत्र रवकारवक्रा इति पकारवकार इति च यमकयोः एवम् संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः इत्यत्र रूपकानुप्रासयोश्च एकत्र समकक्षतयावस्थानम् । मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र साधकबाधकाभावादुपमारूपकयोः एकाश्रयगता सदेहसंसृष्टिः ॥१६२॥

श्लेषस्य बह्वलंकारव्याप्तिं कथयति—श्लेष इति । श्लेषः प्रायः सर्वासु वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालंकारेषु श्रियं शोभां पुष्णाति । वक्रोक्तिषु इत्युक्त्या तत्समानकक्षां स्वभावोक्तिं स्मृत्वा काव्यवाङ्मयस्य द्वैविध्यं निर्दिशति—भिन्नमिति । स्वभावोक्तिः वस्तुस्वरूपवर्णनं वक्रोक्तिश्च सालंकारवचनम् इति वाङ्मयं काव्यं द्विधा भिन्नम् ॥ १६३ ॥

अथ सर्वालंकारसंग्राहकं भाविकं लक्षयति—भाविकत्वमिति । प्रबन्धो महाकाव्यनाटकादिरूपविस्तारः [illegible] गुणं प्रबन्धव्यापकधर्म-

ii. 362. Extra verse [illegible] as an illustration of समकक्षसंसृष्टि and [illegible] but there is no Ms. authority for it. The [illegible] which probably was [illegible] introduction in the text. We preserve the [illegible] not to disturb the [illegible] Princeps. For [illegible]

ii. 364. [illegible]

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि यः स्थितः॥३६४॥
परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।
विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

विशेषं तत् प्रसिद्धं भाविकम् तन्नामालंकारः इति प्राहुः । संज्ञार्थं विशदयति भावः इति। कवेरभिप्रायः भावः। स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तं यः स्थितः तेन चास्यालंकारस्य न केवलं पदवाक्यगतत्वम् अपि तु प्रबन्धगतत्वमपीति बोध्यम् । प्रकाशकाराः— प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकम्। इति लक्षयामासुः । तत्र संज्ञार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयीभूतान् कांश्चित् प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परोपकारित्वमिति। सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तूनि प्राकरणिकेति वृत्तानि पर्वाणि। तदाह धनंजयः—वस्तु द्विधा। तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः। इति। यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तः आधिकारिकम्। सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्तः प्रासङ्गिकम्। सर्वेषा तेषा परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयषड्ऋतुवर्णनं च परंपरया साक्षाद्वा प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम्। तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणानाम् अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थः। अयं परिकरालंकारः इति प्रकाशकारादयः। अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलंकारः इत्याहुः। तथा स्थानानां प्रक्रतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना। इयमपि कवेरभिप्रायविषयः। एतेषां सर्वेषां तद्भाविकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वयः ॥३६५॥

ii. 364—सस्थितः for यः स्थितः P, B, V; अवस्थितः D;—काव्येष्वस्य व्यवस्थिति. for काव्येष्वासिद्धि यः स्थितः R, M;—शास्त्रेषु for काव्येषु N.

ii. 365—वस्तुवर्णनम् for वस्तुपर्वणाम् D;—व्यक्तानां for व्यर्थानां N;—स्थानवर्णनम् for स्थानवर्णना N, D, M;—धर्मणाम् for पर्वणाम् and सा क्रिया for अक्रिया probably scribal error in C[a].

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाविकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावर्णितमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संक्षिप्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् गम्भीरस्यापि गूढस्यापि वस्तुनः अर्थस्य व्यक्तिः अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावा-
२ यत्तं कवेरभिप्रायविषयम् इति भावायत्तत्वात् तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । सन्धयः—मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः । इति पञ्च । तेषामङ्गानि—उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि
२ चतुःषष्टिसंख्याकानि । वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

१ इति नियतस्थानाश्रयाः । तासामङ्गानि—नर्मनर्मस्फूर्जनर्मस्फोटनर्मगर्भ-
श्चानुरङ्गिका । इत्यादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसंघातादीनि षट्-
त्रिंशत् । आदिना नाट्यालंकारादीनां ग्रहणम् । एतत् सर्वमागमान्तरे
५ भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितम् विस्तारेण कथितम् । तदिदं सर्वं न
अलंकारतयेष्टम् । तत्र केषांचित् स्वभावाख्यानादौ अन्तर्भाव केषां-
चित् भाविके इति यथायथ विषयानुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति पन्थाः स एष इति । अल-
क्रियाणां [illegible] विवृतान [illegible] अनन्तमपि
३ [illegible] विस्तर [illegible] संक्षे-
पेण [illegible] परिमाणवृत्त्या परिमित [illegible] स एष पन्थाः विवृत

ii. 366 — [illegible] for [illegible] M, [illegible]
[illegible] M
ii. 368 — [illegible] for [illegible] D, S, — [illegible] P, [illegible]